

MODERNIZMAS LIETUVOS BAŽNYTINĖJE DAILĖJE: KAZIO VARNELIO (1917–2010) ATVEJIS

GIEDRĖ JANKEVIČIŪTĖ

Šaltojo karo metais lietuvių diaspora, daugiausia JAV lietuvių pastangomis įrengusi nacionalines koplyčias, įsiamžino ir pasigarsino dviejose ypatingos reikšmės katalikų šventovėse – Vašingtono Švč. Mergelės Marijos Nekaltojo Prasidėjimo bazilikoje (National Shrine; Šiluvos Švč. Mergelės Marijos koplyčia pašventinta 1966 m.) ir Šv. Petro bazilikoje Vatikane (Vilniaus Aušros Vartų Gailestingumo Motinos koplyčia pašventinta 1970 m.). Abi šios bažnyčios turi ypatingą statusą pasaulio katalikų bendruomenėje ir už katalikų konfesijos ribų. Taigi lietuvių autorių, naudojant lituanistinius motyvus, sukurti bažnytinės dailės kūriniai įgijo ir politinę prasmę, itin aktualią Šaltojo karo metais: tarptautiniu mastu ryškia forma primintas Lietuvos vardas, parodyta, kad tiek sovietų okupuotos Lietuvos gyventojai, tiek už šalies ribų atsidūrę politiniai pabėgėliai neatsisako siekio atkurti valstybės nepriklausomybę. Abi koplyčios tapo bendruomeninio pasitikėjimo ir orumo simboliu tiek diasporos, tiek sovietų Lietuvos lietuviams; jos iki šiol pagrįstai kelia pasididžiavimą: nuostabu, kad neegzistuojanti šalis įstengė reprezentuoti save dviejose iš reikšmingiausių pasaulio šventovių, skleidė Lietuvos vardą, kuris buvo ištrintas iš politinio žemėlapiu.

Abi koplyčias dekoravo iš Lietuvos kilę JAV menininkai. Tai būtų buvę neįmanoma, jei ne išskirtinis dėmesys moderniajai bažnytinei dailei prieškarinio Lietuvoje¹, skatinęs ugdyti ir padėjęs išugdyti šios srities specialistų, tarp jų ir abiejų minėtų koplyčių pagrindinį autorių Vytautą Kazimierą Jo-

---

Straipsnis parengtas vykdant Lietuvos mokslo tarybos finansuojamą nacionalinės mokslo programos „Mokslininkų grupių projektai“ tyrimą „Lietuvos balsas Šaltojo karo metais: lietuvių koplyčios Vašingtono National Shrine ir Vatikano Šv. Petro bazilikoje“ (sut. Nr. S-MIP-20-8).

---

¹ Apie Lietuvos bažnytinės dailės modernizaciją XX a. pirmoje pusėje plačiau žr. Giedrė Jankevičiūtė, *Dailė ir valstybė: Dailės gyvenimas Lietuvos Respublikoje 1918–1940*, Kaunas-Vilnius: Nacionalinis M. K. Čiurlionio muziejus, Kultūros, filosofijos ir meno institutas,

nyną (1907–1997)². Įrengiant Šiluvos Švč. Mergelės Marijos koplyčią Vašingtone, su Jonynu dirbo mozaikininkas bei vitražistas Albinas Elskus (1926–2007) ir skulptorius Vytautas Kašuba (1915–1997), o lietuvė dailininkė Aleksandra Fledžinskaitė-Kašubienė-Kasuba (1923–2019) Vašingtono šventovėje sukūrė mozaiką Švč. Mergelės Marijos Misijų Karalienės koplyčiai (Mary, Queen Of Missions Chapel). Kašubienės darbas liudija lietuviškosios dailės mokyklos pajėgumą ir savalaikiškumą JAV bažnytinės dailės kontekste, nors pati dailininkė šio kūrinio vėliau nevertino³. Vatikano koplyčios dekoru pagrindiniu autoriumi laikomas Jonynas, nors dalį interjerą puošiančių elementų pagal jo eskizus projektavo ir gamino Šv. Petro bazilikos priežiūros, dekoru ir restauravimo dirbtuvių *Fabbrica di San Pietro* dailininkai ir meistrai⁴.

Šio straipsnio tikslas – susieti JAV bažnytinės dailės srityje XX a. šeštame-septintame dešimtmetyje dirbusių lietuvių dailininkų kūrybą su jos ištakomis Lietuvoje, parodant, kaip Lietuvos Respublikos ketvirto dešimtmečio pabaigos dailėje pasireiškusios bažnytinio meno modernizacijos tendencijos buvo palaikomos ir tęsiamos Antrojo pasaulinio karo metais ir plėtojamos po karo Austrijoje ir Vokietijoje laikinai apsistojusių Lietuvos dailininkų – politinių migrantų – kūryboje. Pasirinktas tokiu aspektu reikšmingas, tačiau iki šiol nepakankamai analizuotas Kazio Varnelio atvejis. Šio dailininko kūrybos tyrinėtojai iki šiol yra sutelkę dėmesį į jo amerikinio periodo kūrybą, daugiausia op-arto stiliaus abstrakcijas⁵. Pastarąją savo meninio palikimo dalį labiausiai vertino ir Varnelis: buvo tvirtai įsitikinęs, kad

2003, p. 241–281; Skirmantė Smilingytė-Žeimienė, *Lietuvos bažnyčių dailė: XX amžiaus I pusė*, Vilnius: Kultūros, filosofijos ir meno institutas, 2009.

² Plačiau apie Jonyną žr. Tomas Sakalauskas, *Kelionė: Dailininko Vytauto K. Jonyno gyvenimas*, Vilnius: Vaga, 1991; Rasa Andriušytė-Žukienė, *Akistatos: Dailininkas Vytautas Kazimieras Jonynas pasaulio meno keliuose*, Vilnius: Lietuvos dailės muziejus, 2007.

³ Kašubienė šią mozaiką priskyrė „dairymsi atgal“; plg. Giedrė Jankevičiūtė, „Jaučiuosi sveiku dvidešimto amžiaus produktu“: Kaunas–(Brėmenas)–Niujorkas“ / „I feel like a genuine twentieth-century product“: Kaunas–(Bremen)–New York“, in: *Formuojant ateitį: Erdvinės Aleksandro Kasubos aplinkos / Shaping the future: Environments by Aleksandra Kasuba: Katalogas*, sudarytoja Elona Lubytė, Vilnius: Lietuvos nacionalinis dailės muziejus, 2020, p. 124.

⁴ Žr. straipsnį šiame leidinyje: Laura Petrauskaitė, „Politiniai ir meniniai Lietuvių koplyčios Šv. Petro bazilikoje Vatikane aspektai“, in: *Lietuvos katalikų mokslo akademijos metraštis*, Vilnius, 2021, t. 44, p. 161–188.

⁵ Plg. Laima Laučkaitė, „Lietuviai anapus tradicinio modernizmo“, in: *Išėjimo dailė: Tarp prisirišimo ir išsilaisvinimo*, sudarytojos Ingrida Korsakaitė, Laima Laučkaitė, Vilnius: Kultūros, filosofijos ir meno institutas, 2003, p. 146–150; Vidus Poškus, „Kazio Varne-

būtent abstrakčiosios dailės kūriniai jam padėjo integruotis į pasaulio modernistų gretas, ankstyvosios kūrybos drovėjosi, vengė ją prisiminti ir apie ją kalbėti, slėpė faktinę informaciją, viešumoje pasirodžius privačiose rankose išlikusiems nacių okupacijos laikotarpio jo kūriniams savo autorystę pripažindavo ne iš karto, po tam tikro svyravimų periodo. Tačiau dabartinė kultūros istorijos perspektyva keičiasi. Kilus naujai susidomėjimo XX a. vidurio daile bangai, kitoki kontekstą įgyja ir tampa aktualūs ne tik amerikinio periodo, bet taip pat ir ankstyvieji *art deco* stiliaus Varnelio kūriniai. Atskiro dėmesio nusipelno ir *art deco* sąsajos su pokarine modernizmo geneze, kurioms tirti ankstyvoji Varnelio kūryba ir jos kontekstai yra itin paranki.

Šiuo atveju Varnelis pasirinktas dėl to, kad jo nuosekliai nuo studijų Kaune metų plėtota sugeometrinto *art deco* kryptis, priskirtina pokubistinei dailei, labiausiai atitiko po Antrojo pasaulinio karo Katalikų Bažnyčioje įsivyravusias stilistines tendencijas. Būtent tokia maniera padėjo įsilieti į Europos (skulptoriaus Antano Mončio darbai) ir į JAV bažnytinės dailės rinką Lietuvoje arba išseivių stovyklose (visų pirma Prancūzijos okupacinėje zonoje Freiburge prie Breisgau veikusioje Dailės ir amatų mokykloje užsieniečiams – *École des arts et métiers pour étudiants étrangers*⁶) meninės kūrybos pagrindus įgijusiems menininkams. Varnelis – vienas tų, kurie užmezgė ryšius su bažnytinės dailės užsakovais jau pokario Vokietijoje, tiksliau Bavarijoje, ir sėkmingai plėtojo šio pobūdžio meninę kūrybą atvykęs į JAV. Paradoksalu, tačiau pokubistinės dailės genezė Lietuvos dailėje sistemiškai netirta. Kiek daugiau dėmesio skirta tik šios tendencijos plėtotei sovietų tapyboje ir skulptūroje, siejant jos raidą su sovietinės dailės modernizacija⁷. Taigi šis tyrimas praplės ir pastarojo meninio fenomeno sampratą, galbūt pasitarnaus platesnei jo analizei.

lio kūrybos kaita bei ypatybės“, in: *Kazys Varnelis*, sudarytoja Jolanta Bernotaitytė, Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus, 2009, p. 9–16.

⁶ Plačiau žr. Dalia Ramonienė, „Freiburgo dailės ir amatų mokykla / *École des arts et métiers (1946–1949)*“, in: *Freiburgo dailės ir amatų mokykla: Dėstytojai ir mokiniai: Katalogas*, sudarytojai Rima Rutkauskienė ir kt., Vilnius: Lietuvos dailės muziejus, 2006, p. 5–21; Dalia Ramonienė, „Lietuvių dailės institutas Freiburge“, in: *Acta academiae artium vilnensis*, Vilnius, 2007, t. 46: *Kultūrinė emigracija: Istorinės patirtys ir aktualijos*, sudarytoja Ieva Pleikienė, p. 17–29; Rasa Andriušytė-Žukienė, „Lietuvių dailininkai Freiburge ir Vakarų Europos meninė aplinka“, in: *Oikos: Lietuvių migracijos ir diasporos studijos*, Kaunas, 2007, Nr. 3, p. 67–78.

⁷ Vienas tokios prieigos pavyzdžių: Giedrė Jankevičiūtė, „Kubizmo keliai ir klystkeliai Lietuvos dailėje“, in: *Acta academiae artium vilnensis*, Vilnius, 2019, t. 95: *Ar buvo tylusis modernizmas Lietuvoje?*, sudarytoja Elona Lubytė, p. 29–52; žr. taip pat šio straipsnio bibliografiją.

Straipsnyje apžvelgta Varnelio meninė ir kultūrinė veikla Lietuvoje, jo stilių formavę ankstyvieji autoritetai, Antrojo pasaulinio karo metais užsi-
mezgę kontaktai su bažnytinio meno atnaujinimo entuziastais ir veikėjais
kunigais, šių kontaktų dėka iki išvykimo į JAV 1949 m. gauti užsakymai
Lietuvos ir Žemutinės Bavarijos katalikų šventovėms dekoruoti, užsaky-
mų įgyvendinimo procesas ir kontekstai. Apsiribota Varnelio veikla anks-
tyviausiu kūrybos laikotarpiu, nes straipsnio apimtis neleidžia aprėpti viso
šio menininko bažnytinės dailės palikimo⁸.

**Bažnytinio meno atnaujinimo kelyje: Varnelio meninė ir kultūrinė
veikla Lietuvoje Antrojo pasaulinio karo metais.** 1943 m. pabaigoje visi,
kam bent kiek rūpėjo bažnytinės ir apskritai dailės likimas Lietuvoje, svei-
kino Bažnytinio meno muziejaus vedėją tapytoją Kazį Varnelį, vykstantį
stažuotis į Vienos dailės akademiją (*Akademie der Bildenden Künste in Wien*).
Lietuvai vis dar trūko aukštojo išsilavinimo diplomą turinčių dailės specia-
listų – užsienyje su valstybės parama aukštąsias dailės mokyklas baigusius
buvo galima suskaičiuoti ant dviejų rankų pirštų⁹, o naciams uždarius vos
kelerius metus veikusias Kauno ir Vilniaus aukštąsias dailės mokyklas, to-
kių specialistų ugdymas Lietuvoje nutrauktas, nespėjus išleisti nė vieno
diplomanto. Okupacinės valdžios planuose liko tik dailės pedagogų ir šios
srities amatininkų rengimas. Tokia padėtis netikėtai suteikė patrauklumo
stažuotėms Reicho aukštosiose dailės mokyklose; jos tapo alternatyva sus-
penduotoms lietuviškoms mokykloms. Kita vertus, siunčiant jaunuosius
lietuvių menininkus stažuotis į didžiuosius Reicho miestus (be Varnelio į
Vienos dailės akademiją dar vyko Vytautas Kasiulis, Kazimieras Žoroms-
kis, Irena Pacevičiūtė ir Sofija Pacevičienė) tikėtasi, kad austriška mokyk-
la suteiks jos auklėtiniams didesnes veiklos galimybes, padės integruotis
į Europoje įsivyravusią vokiškąją kultūrą, neapibrėžtam laikui tapusią ir
Lietuvai primestos tikrovės dalimi. Varnelio stažuotė ar, pritaikius laikme-
čio terminiją, – komandiruotė, kurią finansiškai parėmė Katalikų Bažny-

⁸ Pirmuoju žingsniu į šios menininko kūrybinio palikimo dalies sistemingą apžvalgą
galima laikyti parodą „Begalybės link“ Kazio Varnelio namuose-muziejuje ir Aistės Bim-
birytės-Mackevičienės straipsnį parodos kataloge: *Begalybės link: Kazys Varnelio piešinių
paroda / Towards infinity: The exhibition of drawings by Kazys Varnelis: Katalogas*, sudarytoja
Daliutė Ivanauskaitė, Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus, 2020, p. 4–19.

⁹ Plačiau žr. Giedrė Jankevičiūtė, „Lietuvos Respublikos stipendininkai užsienio šalių
dailės mokyklose 1918–1940 m.“, in: *Lietuvos kultūros tyrinėjimai*, t. 2, sudarytojas Stasys
Juknevičius, Vilnius: Kultūros, filosofijos ir meno institutas, 1996, p. 284–321; Giedrė Jan-
kevičiūtė, *Dailė ir valstybė*, p. 179–190.

čia, tiksliau – Kauno Prisikėlimo bažnyčios statybos komitetas¹⁰, o moraliai palaikė įtakingi Kauno kunigai, tarp jų – bažnytinės dailės atnaujinimu nuosekliai nuo ketvirto dešimtmečio pradžios rūpinęsi Feliksas Kapočius, Pranas Penkauskas (nuo 1940 m. Bažnytinio meno draugijos pirmininkas) ir Mykolas Vaitkus¹¹, amžininkams teikė vilčių, kad per Reicho mokyklose legalizuotus specialistus pavyks okupacijos sąlygomis išsaugoti nacionalinę kultūrą ir jos kūrėjus, kurie pilna jėga imsis kūrybos karui pasibaigus. Ir kultūros, ir Bažnyčios žmonėms iliuzija, kad Lietuva karo pabaigoje atgaus

¹⁰ Vienaame rekomendacinių laiškų Varneliui Kapočius teigė: „Kai buvo baigta Kaune statyti Paminklinė Prisikėlimo bažnyčia (Taikos šventovė), ir kai reikėjo mums surasti tinkamą dailininką šiai bažnyčiai dekoruoti, sukome galvas ir stačiai nežinojome, ko griebtis. Iš senųjų dailininkų tinkamo asmens šiam darbui nesuradom. Tada atsitiktinai teko susipažinti su minėtu jaunu dailininku Kaz. Varneliu, kuris tuo metu Kaune buvo Bažnytinio Muziejaus Direktorius (jis pats buvo ir to muziejaus organizatorius). Pastebėjus jo nepaprastai didelius gabumus bažnytinio meno srityje (jo tėvas buvo taip pat bažnyčių dekoruotojas, nors ir savamokslis), *Paminklinės bažn. statymo Komitetas pasiuntė jį į Austrijos sostinę Vieną specializuotis, suteikdamas jam piniginę stipendiją* [kursyvas mano, – G. J.]. Ir neapsirikome. Per trejetą semestrų jis baigė Vienos Meno Akademiją, gaudamas Diplomuoto Dailininko titulą (kartu, žinoma, ir diplomą). Kadangi tada buvo karo metas, tai jis užbaigęs Akademiją, apsigyveno Vokietijoje, kur jį pasikvietė senas, garsus Metteno benediktinų vienuolynas“ (Felikso Kapočiaus rekomendacinis laiškas kunigui Miliauskui, 1952-11-25, in: *Kazio Varnelio namų-muziejaus archyvas* (toliau – KVNМ), f. 11, ap. 2). Ta pati informacija pakartota laiške kunigui Leo Voicechowskiui: „Kaip Lietuvoje (Kaune) buvo baigta statyti Paminklinė Prisikėlimo Bažnyčia, ir kai reikėjo mums surasti tinkamą dailininką-dekoratorių tos bažnyčios vidui įrengti, buvo mums didelė problema. Sunku buvo surasti tinkamą specialistą iš senųjų dailininkų. Ir, štai, pastebėjau vieną jauną dailininką Kazimierą Varnelį, kuris tuo metu jau buvo Lietuvos Bažnytinio Meno Muziejaus Direktorius (ir organizatorius), kuris pasižymėjo nepaprastais gabumais. *Prisikėlimo Bažnyčia davė jam stipendiją studijuoti Vienos Akademijoje (Austrijoje)* [kursyvas mano, – G. J.]. Ten po keleto semestrų jis gavo diplomuoto dailininko titulą. Vokietijoje meno specialistai buvo sužavėti jo darbais. Jis parengė taip pat ir Prisikėlimo bažnyčiai nuostabiai gražius dekoravimo-įrengimo projektus, bet bolševikų invazija sugriovė mūsų planus“ (Felikso Kapočiaus rekomendacinis laiškas Leo Voicechowskiui, 1952-11-04, in: KVNМ, f. 11, ap. 2).

¹¹ Kunigo Penkausko vaidmenį Varnelio kelionės į Vieną istorijoje patvirtina jo atvirlaiškis, reaguojant į Varnelio žinią apie sėkmingai apgintą diplominį darbą: „Mano mielas p. Kazimierai! Rašau atvirutę, nes nuo I-24 d. pas mus tuo tarpu į Vieną tepriima tik atvirkus. Šiandieną gavau Tamstos ilgą (4 lapų) laišką. Sveikinu Tamstą, kaip Vienos Akademijos absolventą, diplomuotą dailininką, atbaigtą savo srityje specialistą. Man dvigubai malonu tai sužinoti, kad *mudvoiejų sumanymas* [kursyvas mano, – G. J.] gražiai pavyko ir yra apvainikuotas garsios Akademijos diplomu. Tai padarė Tamstos uolumas, sąžiningumas ir darbštumas. Bravo! Valio!“ (Prano Penkausko atvirlaiškis Kaziumi Varneliui į Vieną iš Bachmaningo, 1945-01-25, in: KVNМ, f. 11, ap. 3). Tame pačiame atvirlaiškyje Penkauskas žada pasidalinti naujiena ir su kunigu Mykolu Vaitkumi.

laisvę ir savų menininkų jai reikės ne mažiau nei politikų, verslininkų, ūkininkų ar mokytojų, teikė prasmę gyvenimui ir paskatų praktinei veiklai.

Išvykdamas iš Kauno į Viena Varnelis tebuvo vos dvidešimt šešerių metų jaunuolis, tačiau kaip tokio amžiaus žmogus, jau spėjęs nemažai nuveikti ir išgarsėti. Pirmąjį dailės studijų etapą jis baigė 1941 m., gavęs Kauno meno mokyklos atestatą su jame nurodyta dekoratyvinės tapybos specialisto kvalifikacija¹². Jo diplominis darbas – monumentalioji kompozicija *Rūdavos kautynės* (1941), vaizduojanti Lietuvos ir Ordino mūšį, įvykusį 1370 m. Rūdavos (Rudau) vietovėje netoli Karaliaučiaus¹³, buvo sukurta, reaguojant į ne kartą dėl nepakankamo dėmesio istorinei tematikai Meno mokyklai išsakytą kritiką ir ją lydėjusias Karo muziejaus vadovo generolo Vlodo Nagevičiaus pastangas skatinti batalinio žanro kūrybą¹⁴. Karo muziejus dosniai mokėjo pagal jo užsakymus dirbantiems dailininkams, o du jaunos tapytojus – Vaclovą Kosciuską ir Vytautą Mackevičių – net pasiuntė į Paryžių tobulintis batalinės tapybos srityje, aiškiai parodydamas, kokių dailės specialistų reikia valstybei ir visuomenei. Taigi Meno mokyklos studentams neliko abejonių, kad istorinis žanras, o ypač daugiafigūrės mūšių scenos yra perspektyvi kūrybos sritis, užtikrinsianti užsakovų dėmesį ir nemažus honorarus. Bažnytinės dailės meistro šeimoje užaugęs Varnelis geriau už kitus bendramokslis orientavosi, kaip svarbu pasigarsinti, norint pragyventi iš dailininko profesijos. Iš čia ir jo dėmesys istoriniam žanrui, ypač mūšių vaizdavimui, nors negalima atmesti ir jaunatviško susižavėjimo šlovingais LDK laikais, romantiška paskutiniųjų Europos pagonių valstybės nuo jūros iki jūros vizija, apskritai mūšiais, ginklais, raiteliais. Ankstyvą šios temos pavyzdį – batalinę sceną *Kunigaikštis Vaidotas išsiveržia iš apgulto*

¹² Kauno meno mokyklos atestatas, išduotas Kazimierui Varneliui, 1941-07-01, in: *Lietuvos literatūros ir meno archyvas* (toliau – LLMA), f. 61, ap. 4, b. 376, l. 2.

¹³ Išvykdamas į Viena Varnelis išsivežė šios kompozicijos piešinius ir akvarele spalvintą versiją, kurią pristatė priėmimo komisijai (plg. Vidas Poškus, „Jaunojo Varnelio užmojai: Piešinių ir tapybos paroda Kazio Varnelio namuose-muziejuje“, in: *7 meno dienos*, Vilnius, 2013-07-12, in: <https://www.7md.lt/daile/2013-07-12/Jaunojo-Varnelio-uzmojai>). Tapybos darbas liko Kauno kunigų seminarijoje, kur buvo įsikūręs Varnelio vadovautas Bažnytinio meno muziejus. Ilgą laiką kūrinyje laikytas Varnelio mokytojo Stasio Ušinsko darbu (plg. Laima Šinkūnaitė, „Rūdavos kautynės“, in: *Kultūros barai*, Vilnius, 1990, Nr. 10, p. 32). Varnelis atgavęs kūrinį jo saugoti nenorėjo (apskritai nevertino savo ankstyvosios kūrybos) ir perleido kauniečiui kolekcininkui architektui Algimantui Miškiniui, iš kurio paveldėtojų paveikslą įsigijo advokatas Rolandas Valiūnas. Nuo 2018 m. *Rūdavos kautynės* saugomos Meno pažinimo centro „Tartle“ rinkinyje (https://www.tartle.lt/lt/kolekcijos/rudavas_musis.html?page=, (2021-07-23)).

¹⁴ Plačiau žr. Giedrė Jankevičiūtė, *Dailė ir valstybė*, p. 38–89.

Kauno (1938)¹⁵ – Varnelis nutapė vos antraisiais studijų metais, t. y. tais laikais, kai svarbiausias dalykas buvo saviškių pergalė ir dar nereikėjo sukti sau galvos, ar geriau vaizduoti, kad lietuviai muša priešą iš Rytų, ar kad iš Vakarų. 1940 m. birželį draudžiama tema tapo rusų pralaimėjimai, o nuo 1941 m. vasaros nebepageidauta prisiminti lietuvių pergalių prieš Vokiečių ordiną. *Rūdavos kautynės* šiuo požiūriu galėjo įgyti pavojingų konotacijų, bet darbas vis dėlto buvo pristatytas gynimui ir sėkmingai apgintas pačioje vokiečių okupacijos pradžioje, kai cenzūros veikimas dar nebuvo stiprus. Žinoma, jei Varnelis, kaip teigia ilgametis Kazio Varnelio namų-muziejaus kuratorius dailės istorikas Vidas Poškus, vežėsi *Rūdavos kautynių* eskizus į Vieną parodyti priėmimo komisijai¹⁶, tai ten jis juos pristatė kaip neįvardyto Viduramžių mūšio sceną, nesileisdamas į detalius aiškinimus, kas, su kuo ir dėl ko kovėsi, kas buvo nugalėtojai, o kas pralaimėtojai.

Varnelis įstojo į Meno mokyklą 1936 m. Ketvirtaisiais jo studijų metais mokykla iš specialiosios kolegijos buvo performuota į aukštosios mokymo įstaigos rangą įgijusį Kauno taikomosios dailės institutą. Tačiau Varnelis išėjo ankstesnį, t. y. kolegijos kursą, tad aukštojo mokslo baigimo diplomo negavo. Kitaip sakant, studijos Vienos dailės akademijoje jam buvo reikalingos ne tik betarpiškam susipažinimui su Reicho kultūroje vyraujančiomis dailės tendencijomis ir modernia bažnytine dailė (ši aplinkybė, be abejo, itin rūpėjo jo mecenatams), bet ir profesinės kvalifikacijos užbaigimui, įgyjant aukštojo mokslo diplomą. Politinės permainos, sukrėtusios Lietuvos gyvenimą Varnelio studijų metais, vertė jį vėl ir vėl permąstyti pasirinktos profesijos prasmingumą, apskritai dailės vietą ir funkcijas, sustiprino ir taip pakankamai aiškų supratimą, kaip svarbu deramai atsiliepti į užsakovų lūkesčius, norint išgyventi iš dailininko profesijos. Varnelis, kaip ir jo bendramoksliai bei kolegos, pakankamai stipriai pajuto skirtį tarp kūrybos, kurią reguliuoja iš galios pozicijos primesti pageidavimai, ir kūrybos, gimstančios iš vidinio poreikio, įkūnijančios autentiškas asmenines idėjas, pažiūras, vizijas, emocijas. Ypač sunkūs buvo sovietinės okupacijos mėnesiai. Nuo 1940 m. rudens Varneliui kartu su bendramoksliais ir dėstytojais teko kurti dekoracijas bolševikinėms šventėms apipavidalinti, dauginti Lenino, Stalino atvaizdus¹⁷. Įkandin kurso draugo ir gero bičiulio Vytauto Kasiulio,

¹⁵ Kūrinytis reprodukuotas žurnale *Karys* (1938, Nr. 49).

¹⁶ Vidas Poškus, *op. cit.*

¹⁷ Plg. Varnelio atsiminimus: Alma Braziūnienė, *Bibliofilija kaip asmenybės raiška: Kazio Varnelio biblioteka*, Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus, 2008, p. 85–86; taip pat žr.

Kazio Varnelio fotografija su Kauno taikomosios dailės mokyklos (instituto) antspaudu iš studijų baigimo atestato. 1941 (LLMA, f. 61, ap. 4, b. 363, l. 8)

paskirto Meno mokyklos komjaunimo sekretoriumi, Varnelis įstojo į komjaunimą. Jis net nupiešė karikatūrų grafiko Stepo Žuko vadovaujamos politinės agitacijos ir propagandos organizacijos „Agitprop“ satyros žurnalui *Šluota*, nors studijavo tapybą, o ne grafiką¹⁸.

Valdžių pasikeitimas atokvėpio neatnešė. Absolvento nuotrauką ant 1941 m. liepą išduoto atestato paženklinęs antspaudas su Vyčiu ir dailiu užrašu „Kauno [aikomosios] dailės mokykla“ greitai tapo kitos – nacių – okupacinės valdžios taikiniu. Iš pradžių Institutas buvo degraduotas į taikomosios dailės ir amatų mokyklą, iš Švietimo vadybos Aukštojo mokslo departamento žinios atiduodant jį Specialiojo mokslo departamentui, o 1943 m. rudenį apskritai uždarytas, leidžiant veikti tik keramikos dirbtuvėms¹⁹. 1942 m. gegužę Varnelis, vos pradėjęs dirbti Kauno taikomosios dailės institute (toliau – KTDI) jaunesniuju instruktoriumi, mažinant etatus buvo atleistas iš pareigų kartu su keliais kitais dailininkais ir ūkinio personalo nariais²⁰. Priebėgą iki išvykimo į Vieną jam užtikrino antroji tarnybos

Giedrė Jankevičiūtė, *Po raudonąja žvaigžde: Lietuvos dailė 1940–1941 m.*, Vilnius: Lietuvos kultūros tyrimų institutas, 2011, p. 52, 97.

¹⁸ „Tikras nesusipratimas“, in: *Šluota*, Kaunas, 1940, Nr. 2.

¹⁹ Plačiau žr. Apolonija Valiuškevičiūtė, *Kauno dailės institutas 1940–2000*, Kaunas: J. Petronio leidykla, 2002.

²⁰ Kazio Varnelio trumpas gyvenimo aprašymas, 1942-03-22, in: LLMA, f. 61, ap. 5, b. 56, l. 3. Kartu su Varneliu atleisti dar 14 KTDI darbuotojų, tarp jų – dailininkai Anastazija Tamošaitienė, Vincas Dilka, Jonas Kovalskis, Bronius Pundzius, Napoleonas Stanikas; žr. Švietimo generalinio tarėjo įsakymo nuorašas, 1942-05-04, in: LLMA, f. 61, ap. 4, b. 376, l. 42.

vieta – Bažnytinio meno muziejus, kuriam Varnelis vadovavo nuo 1941 m. rugpjūčio 1 d., pakeitęs į Vilnių prieš pusantrų metų persikrausčiusį ir dalį muziejaus eksponatų savavališkai į atgautą istorinę sostinę išsivežusį ankstesnį muziejaus direktorių tapytoją Adolfą Valešką²¹. Šios pareigos nulėmė ir Varnelio matomumą katalikiškos kultūros lauke, plėtė jo pažintis su bažnytinio meno išsaugojimu ir ugdymu besirūpinančiais kunigais. Pavyzdžiui, Prisikėlimo parapijos klebonas Feliksas Kapočius prisipažino, kad žvalgydamasis kandidatų naujajai Prisikėlimo bažnyčiai dekoruoti, Varnelį pastebėjo ir „atrado“ būtent tada, kai šis pradėjo eiti Bažnytinio meno muziejaus vedėjo pareigas:

Kaip Lietuvoje (Kaune) buvo baigta statyti Paminklinė Prisikėlimo Bažnyčia, ir kai reikėjo mums surasti tinkamą dailininką-dekoratorių tos bažnyčios vidui įrengti, buvo mums didelė problema. Sunku buvo surasti tinkamą specialistą iš senųjų dailininkų. Ir, štai, pastebėjau vieną jauną dailininką Kazimierą Varnelį, kuris tuo metu jau buvo Lietuvos Bažnytinio Meno Muziejaus Direktorius (ir organizatorius), kuris pasižymėjo nepaprastais gabumais.²²

Glaudžius Varnelio ryšius su kunigija patvirtina nacių okupacijos metais jo atlikti bažnytinės dailės užsakymai. Kiek tokių užsakymų būta iš viso, nežinome. Išliko trys iki išvykimo į Viena sukurti religiniai paveiks-lai. Vienas jų – *Kristaus galva* – iškilo į viešumą tik 2021 m. pavasarį, tad tikėtina, kad privačiose rankose jų tebesama ir daugiau. Vilniaus arkivyskupijos kurijoje saugoma kompozicija *Karalių pasveikinimas* arba *Trys karaliai* (iki 1943) greičiausiai buvo skirta privačiam užsakovui, o gal nutapyta apskritai be užsakymo, tikintis, kad kas nors susidomės modernia visuotina žinomo ir mėgstamo krikščioniškos ikonografijos motyvo interpretacija. Apie dailininko studijoje likusius ir pirkėjo laukiančius paveikslus, tarp jų *Tris karalius*, laiške Varneliui į Viena užsiminė Filomena Ušinskaitė. 1944 m. pradžioje kaip tik per Tris karalius ji teiravosi, ar Varnelis sutiktų, jei jos ar Ušinsko rūpesčiu *Karalių pasveikinimas* ir *Rytas*²³ būtų eksponuoti Vilniuje rengiamoje Lietuvos dailininkų apžvalginėje parodoje:

²¹ Apie muziejaus istoriją plačiau žr. [Danguolė Garnytė, Kazys Varnelis], „Muziejinė epopėja“, in: *Kultūros barai*, Vilnius, 1990, Nr. 7–8, p. 55–57; Rima Valinčūtė, „Bažnytinio meno muziejaus rinkinys: nuo istorijos iki rekonstrukcijos“, in: *Logos*, Vilnius, 2001, t. 26, p. 175–191; Giedrė Jankevičiūtė, *Dailė ir valstybė*, p. 130–139.

²² Felikso Kapočiaus rekomendacinis laiškas Leo Voicechowskiui, 29 Davis Street, Harrison, N. Y., 1952-11-04, in: *KVNM*, f. 11, ap. 2.

²³ Alegorija *Rytas* – vienintelis paveikslas iš planuoto trijų ar keturių dalių ciklo *Para* – priklausio Meno pažinimo centro „Tartle“ kolekcijai. Kolekcijoje jis figūruoja pavadinimu

Kazys Varnelis. *Karalių pasveikinimas (Trys karaliai)*. Iki 1943. Vilniaus arkivyskupijos bažnytinio paveldo muziejus; paveikslas saugomas Vilniaus arkivyskupijos kurijoje. Arūno Baltėno nuotrauka

Sausio mėn. bus Vilniuje dailininkų modernistų paroda. Darbus pradeda rinkti sausio 15 d. Realistų bus rengiama vėliau. Iš Stasiuko [Ušinsko] girdėjau, kad patalpos labai menkos. Yra įsakyta senų darbų, kurie buvo statomi Kauno parodose, nestatyti Vilniaus parodon. Man trupučiuką liūdna, nes nespėjau nieko rimtesnio padaryti. Turiu tik Tau matytų pora kostiumėlių. Su realistais nenorėčiau dalyvauti. Stasiukas man minėjo, kad vertėtų Tavo kokį porą darbėlių įstatyti parodon, kaip pav. *Tris Karalius* ir Tavo *Rytą*. Bet su Tavimi nieko nesu kalbėjusi, bijau imtis tokio žygio, o vėliau galiu smarkiai nuo Tavęs nukentėti.²⁴

Kartu su kitais didelio formato Varnelio kūriniais *Karalių pasveikinimas* liko Bažnytinio meno muziejuje, atitinkamai po karo atsidūrė Kauno

Diena, kuris, remiantis cituotu Ušinskaitės laišku, turėtų būti patikslintas (plg. <https://www.tartle.lt/lt/kolekcijos/diena.html>, (2021-08-12)). Kolekcijos sudarytojas ir savininkas advokatas Rolandas Valiūnas šį paveikslą įsigijo iš Edmundo Armoškos, o šis galimai iš Filomenos Ušinskaitės, kurios rankose *Rytas* buvo 1944 m., matyt, ten ir liko Varneliui apsisprendus po karo nebegrižti į Lietuvą.

²⁴ Filomenos Ušinskaitės laiškas Kaziui Varneliui iš Kauno į Vieną, 1944-01-07, in: *KVNM*, f. 11, ap. 3.

kunigų seminarijoje. XX a. pabaigoje paveikslas pagarsėjo kaip kunigo Ričardo Jakučio kolekcijos eksponatas, jis reprodukuotas ant šios kolekcijos katalogo viršelio, tiesa, kaip Stasio Ušinsko kūrinys ir kažkodėl datuotas 1936 metais²⁵. Konfiskavus Jakučio kolekciją, Varnelio paveikslas buvo perduotas Katalikų Bažnyčiai, jis eksponuojamas Vilniaus arkivyskupijos kurijoje. Telšių katedroje yra, tikėtina, studentiškais metais kurta *Švč. Trejybė* (iki 1943)²⁶. Paveikslas stilistiškai skiriasi nuo daugumos to meto Varnelio kūrinių, lyg autorius jį tapydamas būtų sąmoningai vengęs pamėgtos geometrinės stilizacijos. Vilniaus arkivyskupijos Bažnytinio paveldo muziejaus 2021 m. pavasarį iš privačių rankų įsigytas Kristaus atvaizdas, pasak bažnytinės dailės istorikės Skirmantės Smilingytės-Žeimienės, JAV dailininko Warnerio Sallmano išskirtinio populiarumo sulaukusio paveikslo *Kristaus galva* (1940) sekimas, vėlgi pasižymi Varneliui visiškai nebūdinga ekspresionistine maniera. Sallmano paveikslas buvo skleistas įvairaus formato vaizdais, pagaminta milijonai kopijų. Pasak Varnelio versijos buvusios savininkės Marijos Kumpikevičiūtės-Dvareckienės, Kristaus atvaizdą jos tėvui karo metais padovanojęs kažkuris iš Kalpokų – gal Petras, bet greičiau Rimtas, – Kumpikevičiaus svainis²⁷. Taigi Sallmano kopiją Varnelis sukūrė ne anksčiau kaip 1941 m. ir ne vėliau, kaip 1943 m. Lieka mįslė, kokiomis aplinkybėmis sovietų, o gal nacių okupacijos sąlygomis dailininkui į rankas pateko amerikiečių – tuo laikotarpiu varžovų sovietams ir priešų naciams – dailininko paveikslo reprodukcija.

Reikšmingiausiu Varnelio bažnytinio meno kūriniu, be abejo, būtų tapęs titulinis Prisikėlimo bažnyčios Didžiojo altoriaus paveikslas, vaizduo-

²⁵ Ričardo Jakučio dailės kolekcija: *Katalogas*, išangos autorė Eglė Kunčiuvienė, Vilnius, 1993, viršelis, spalvota iliustracija Nr. 1 ir kat. Nr. 1. Dėkoju kolegai Virginijai Kinčnaičiui už informaciją apie paveikslo atsiradimo Jakučio rinkinyje aplinkybes: pasak kolekcijos sudarytojo, paveikslą kaip Ušinsko kūrinį jis apie 1990 m. įsigijo iš kunigo Edmundo Paulionio. Paulionis per pokalbį telefonu 2021-08-05 straipsnio autorei patvirtino paveikslą gavęs dovanų primicijų proga 1981 m. nuo kunigo Algimanto Kajacko. Paveikslas buvęs prastos būklės: drobė įplyšusi, porėmis pažeistas kinivarpų, jį tekę tvarkyti. Tikėtina, kad Varneliui išvykus į Viena, *Karalių pasveikinimas* liko Kauno kunigų seminarijoje kartu su kitais didesnio formato jo kūrinių; pradėjus tvarkyti seminarijos patalpose likusį turta, kaip ir ten pat buvusios *Rūdavos kautynės*, priskirtas Ušinskui.

²⁶ Giedrė Jankevičiūtė, „Bažnytinė dailė nacių okupuotoje Lietuvoje“, in: *Kunigas: Vilniaus arkivyskupo kardinolo Audrio Juozo Bačkio tarnystės penkiasdešimtmečiui*, sudarytojas Paulius Subačius, Vilnius: Lietuvių katalikų mokslo akademija, 2011, p. 209.

²⁷ Marijos Dvareckienės elektroninis laiškas straipsnio autorei, 2021-04-16. Dvareckienės liudijimu jos teta, tėvo sesuo Viktorija Kumpikevičiūtė buvo ištėkėjusi už Petro Kalpoko sūnaus, dailininko Rimto Kalpoko.

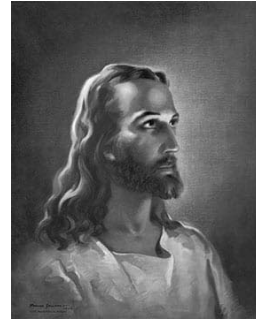
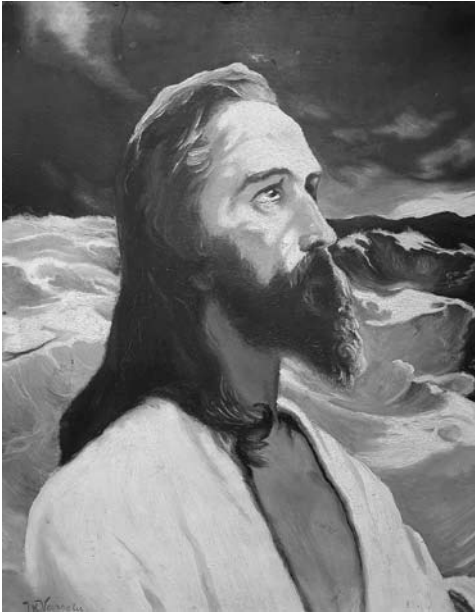

Kazys Varnelis. Švč. Trejybė. Iki 1943. Telšių Šv. Antano Paduviečio katedra. Arūno Baltėno nuotrauka

jantis Kristaus Prisikėlimą²⁸. Jo eskizus Varnelis jau buvo pradėjęs kurti 1942–1943 m. Jis pats šio fakto nekommentavo, tačiau tai patvirtina kunigo Felikso Kapočiaus laiškas dailininkui, išsaugoti adresato archyve. Karo pabaigoje iš ramaus ir tylaus Neuhauseno Bavarijoje Varneliui į Vieną Kapočius rašė:

Pamačius bažnyčios atvaizdą [turima omenyje Prisikėlimo bažnyčia, už kurios fotografijų persiuntimą Kapočius dėkoja Varneliui laiško pradžioje], stojasi akyse mielo Kazimiero palaiminga ranka, daranti stebuklingus eskizus didž.[iojo] altoriaus paveikslui. Kaip juos pamatyti ir kaip jais pasidžiaugti, žinoma, dabar tuo tarpu man neišrišamas klausimas. Tačiau, kadangi viskas priklauso nuo gerojo Dievo, kuris nesenai leido dažnai matytis ir džiaugtis, tai tikim, kad Jo apvaizda vėl, gal ir labai netolimoj ateity, leis tą džiaugsmą patirti. Matyti tavo darbus man yra sunkiai aprašomas džiaugsmas. Tesaugo Die-

²⁸ Plačiau apie Prisikėlimo bažnyčios statybą, jos reikšmę ir simboliką žr. Giedrė Jankevičiūtė, Vaidotas Petrulis, „Tautos šventovė: Prisikėlimo bažnyčia“, in: *Optimizmo architektūra: Kauno fenomenas, 1918–1940*, sudarytoja Marija Drėmaitė, Vilnius: Lapas, 2018, p. 92–103; Giedrė Jankevičiūtė, „About Two Gems in the Stadtkrone of Kaunas, the Provisional Capital of Interwar Lithuania“, in: *State (re)construction and art in Central and Eastern Europe 1918–2018*, edited by Irena Kossowska, Agnieszka Chmielewska, Marcin Lachowski, London: Routledge, (rengiama spaudai).

▲ Warner Elias Sallman.
Kristaus galva. 1940. The
Warner Sallman Collection,
Anderson University

◀ Kazys Varnelis. *Kristaus galva*.
1941–1942. Vilniaus arkivyskupijos
bažnytinio paveldo muziejus. Giedrės
Jankevičiūtės nuotrauka

vas tave ir tegloboja, kad sulauktum tų laimingų laikų, kada galėsi Prisikėlimo šventovės sienose įamžinti savo stebėtinus kūrinius. Savo menkose maldose to nuolatos maldauju Viešpatį. [...] Nežinau, ar manai užvežti pas mane savo veikalus. Negaliu nieko patarti, tik mano nuomone čia jiems būtų saugi vieta. Galima būtų čia pat padėti, arba kaimyniniame Metteno vienuolyne. Ypač man rūpi Prisikėlimo bašn[yčios] eskizai. Pagalvok ir padaryk, kaip nuojauta ir širdis pasakys.²⁹

Iš citatos aiškėja, kad Prisikėlimo bažnyčios dekoru eskizus ar dalį jų Varnelis buvo pasiėmęs su savimi į Viena, o laisvu nuo studijų laiku juos tobulino, laiškuose referuodamas Kapočiui darbo procesą. Susirūpinęs šių kūrinių likimu, Kapočius siūlė Varneliui persiųsti ar pervežti juos jam į Neuhauseną arba į gretimą benediktinų abatiją Metene. Deja, eskizai iki šiol neaptikti, nėra ir žinių apie jų likimą.

Kapočiaus raginimai bombarduojamoje Vienoje likusiam Varneliui tęsti Kaune pradėtus darbus liudija, kad pasitraukę nuo sovietų armijos ir palyginti saugiai įsikūrę vokiškose žemėse, karo pabėgėliai, nepaisant nieko, vylėsi Lietuvai palankios karo baigties. Optimistinę žinią iš Bachmanningo Žemutinėje Austrijoje siuntė ir kitas geras Varnelio pažįstamas kunigas

²⁹ Felikso Kapočiaus laiškas Kaziui Varneliui iš Neuhauseno į Viena, 1944-12-07, in: *KVNM*, f. 11, ap. 2.

Pranas Penkauskas: „Aš sveikas, skaitau, studijuuju, laukiu laimingo karo galo, kada galėsime grįžti į mūsų brangiąją Tėvynę“³⁰. Sugrįžti į išlaisvintą Lietuvą tikėjosi ir Varnelis, nors jam ausyse nuolat skambėjo sumanaus verslininko ir įžvalgaus kariškio, atsargos generolo Mykolo Velykio perspėjimas, gautas išvykimo į Vieną išvakarėse. Atsiimdamas iš Varnelio savo portretą, už kurį, pasak dailininko, sumokėjo itin dosniai, taip paremdamas ir jo kelionę į Austriją, Velykis ragino: „Važiuk iš Lietuvos“³¹. Velykis didelių iliuzijų dėl Lietuvos likimo nepuoselėjo ir atvirai pasidalino savo nerimu su, jo akimis, nepatyrusiu jaunuoliu. Šie žodžiai Varneliui padarė gilų įspūdį ir nors prisiminė juos visą gyvenimą, vis dėlto karo pabaigoje labiau linko pasiduoti ne patyrusio generolo proto balsui, o įkvėpiančiai ir bendraminčių palaikomai vilčiai, kad reikia tikėtis geriausio. Todėl vos paragintas Kapočiaus, sugrįžo prie Lietuvoje pradėto Prisikėlimo bažnyčios dekoru projekto, lyg skubėtų pasiruošti meniniam iššūkiui, kuris lauksias išlaisvintoje Lietuvoje³². Deja, nebesužinosime, kokių paskatų vedinas Varnelis išsivežė Prisikėlimo bažnyčios eskizus į Vieną: juk negalėjo tikėtis, kad ši darbą tęs grįžęs į nacių užimtą Kauną. Visi tautos šventove vadinamos bažnyčios statybos ir dekoru darbai buvo sustabdyti dar sovietų okupacijos metais, o naciai ją pavertė popieriaus sandėliu. Galėtų būti, kad bažnyčios dekoru eskizus Varnelis kartu su *Rūdavos kautyinių* eskizais pristatė priėmimo komisijai kaip savo meninės kvalifikacijos liudijimą.

Kol Kaune pradėti ir Vienoje tobulinti Varnelio Prisikėlimo bažnyčios altorinio paveikslu eskizai ar bent jų aprašymai nerasti, nėra net iki galo aišku, ar dailininkas su klebonu derino tik Didžiojo altoriaus paveikslą, ar ketino nutapyti ir daugiau kūrinių. Nežinome ir kokia technika ruošėsi dirbti: aliejumi ant drobės ar kitais tam tinkamais dažais ant tinko. Kad ir kaip būtų, užsakymas dekoruoti Prisikėlimo bažnyčią, kaip ir stipendija tobulintis Vienoje, liudijo, kad Varnelis buvo vertinamas dėl išskirtinių gabumų, matytas kaip jaunas ir perspektyvus talentas, į kurį verta ir reikia investuoti. Galima neabejoti ir dėl to, kad Varnelio tapyba Prisikėlimo bažnyčiai, kartu su joje numatytais įrengti Liudo Truikio ir Stasio Ušinsko

³⁰ Prano Penkausko atvirlaiškis Kaziui Varneliui į Vieną iš Bachmaningo, 1945-01-25, in: *KVNM*, f. 11, ap. 3.

³¹ Pokalbis su Viktoru Liutkumi, 2007-04-15. Varnelis šį epizodą papasakojo Liutkui komentuodamas tuo metu Edmundo Armoškos kolekcijoje saugotą Velykio atvaizdą. Vėliau Armoška perleido portretą kolekcininkui advokatui Jauniui Gumbiui (<https://www.lietuvosmenofondas.lt/artwork/342>, (2021-08-03)).

³² Plg. Felikso Kapočiaus laiškus Kaziui Varneliui, saugomus *KVNM*, f. 11, ap. 2.

vitražais, būtų vainikavusi Nepriklausomybės pradžioje kilusį sąjūdį dėl bažnytinės dailės ir architektūros atnaujinimo.

Apie Truikio ir Ušinsko darbus Prisikėlimo bažnyčiai informacijos taip pat nepaprastai skurdu. Apie tai, kad pradėjo projektuoti vitražus Kryžiaus kelio tematika Prisikėlimo bažnyčiai, Truikys užsiminė dar 1937 m. vasarą Palangoje poilsiaujančiai savo mylimajai ir mūzai Marijonai Rakauskaitei rašytuose laiškuose. Jis džiaugėsi, kad darbas sekasi, atvaizdai „lyriškai, skaudžiai ir stilingai išeina“, o „grįžimas iš Golgotos“ turėtų būti „geriausias gabaliukas“³³. Kartonus ketino siųsti Franzo Mayerio vitražų dirbtuvei Miunchene³⁴ – tai pačiai, kuri 1938 m. pagamino jo puikiuosius vitražus su adoruojančiais angelais Kauno benediktinių Šv. Mikalojaus bažnyčiai. Tačiau tolesnis vitražų projektų likimas nežinomas.

XX a. ketvirto dešimtmečio pabaigos – penkto dešimtmečio pradžios Kauno bažnytinio meno kontekstai. XX a. dešimto dešimtmečio pabaigoje paklaustas, ar tikėtina, kad Kauno benediktinių bažnyčios altorių galėjo suprojektuoti Domicėlė Tarabildienė, t. y. jauna moteris dailininkė, Varnelis pareiškė, kad jam tai atrodo sunkiai įmanoma. Klausimas buvo užduotas tada, kai Benediktinių bažnyčios erdvė tebebuvo sudalinta knygų sandėlio perdangomis ir pertvaromis, o jos istoriją nušviečiantys šaltiniai tik pradėti po kruopelę rankioti. Šiandien, kai Tarabildienės autorystė jau nustatyta ir patvirtinta³⁵, Varnelio abejonė tarnauja kaip įrodymas, kad

³³ Liudo Truikio laiškas Marijonai Rakauskaitei, 1937-07-27, in: Marijonos Rakauskaitės ir Liudo Truikio namų archyvas.

³⁴ Apie dirbtuvę žr. Gabriel Mayer, Michael C. Mayer (eds.), *Franz Mayer of Munich: Architecture, glass, art: Mayer'sche Hofkunstanstalt*, München: Hirmer Publishers, 2013; taip pat: <https://mayersche-hofkunst.de/en>, (2021-07-21).

³⁵ Benediktinių bažnyčios istoriją nuodugniai tyrinėjusi Aušra Vasiliauskienė, remdamasi tarpukario spaudos informacija apie altoriaus konkursą („Kauno bažnyčių remontai atskleidžia daug įdomybių. Benediktinių bažnyčioje atkasami vis nauji rūšiai“, in: *Lietuvos aidas*, Kaunas, 1938-08-04), priskyrė šį kūrinių konkurso nugalėtoju išrinktam Truikiui (žr. Aušra Vasiliauskienė, *Kauno benediktinių vienuolynas*, t. 2: *Kauno benediktinių vienuolyno ansamblio meninė savastis*, Vilnius-Kaunas: Versus aureus, Vytauto Didžiojo universitetas, 2016, p. 173). Tačiau vėlesni už jos panaudotą publikaciją *Lietuvos aide* šaltiniai liudija ne Truikio, o Tarabildienės autorystę: reljefo modelis kaip Tarabildienės kūrinys buvo eksponuotas 1940 m. vykusioje Pirmojoje Lietuvos moterų dailininkų draugijos parodoje ir tai jau yra visiškai pakankamas autorystės paliudijimas (plg. *Pirmoji Lietuvos moterų dailininkų draugijos dailės paroda: Katalogas*, Kaunas: Vytauto Didžiojo Kultūros muziejus, 1940, kat. Nr. 182). Antra vertus, ta proga reljefas buvo reprodukuotas žurnale *Naujoji vaidilutė* (1940, Nr. 1, p. 17), kuriame Tarabildienė aktyviai bendradarbiavo; manytina, kad klaida būtų

benediktinių bažnyčioje 1936–1940 m. vykusia rekonstrukcija, pritaikant šią istorinę šventovę Amžinajai Švč. Sakramento adoracijai, jis nesidomėjo ir šioje, už kelių šimtų metrų nuo Meno mokyklos stovinčioje bažnyčioje, nesilankė. Tuo tarpu Tarabildienės, o pirmiausia, žinoma, Truikio kūrinių dėka benediktinių bažnyčia tapo meniškiausia ir darniausia Kauno šventove, kurioje dominavo modernistiniai jaunųjų dailininkų kūriniai, meistriškai priderinti prie istorinės architektūros, gotikos ir baroko stilių puošmenų³⁶.

Varnelio abejonė, kad svarbus bažnytinės dailės užsakymas galėjo tekėti jaunai menininkei moteriai, atsigręžus į ketvirto dešimtmečio permainas Lietuvos bažnytinio meno srityje, skamba anachronistiškai. Ta pati Tarabildienė dar studijų metais sukūrė kilimą Panevėžio katedros presbiterijai, o 1932 m. vasarą su kurso draugais Adolfiną Navickaitę ir Vytautu Palaimą padėjo dėstytojui Jonui Mackevičiui katedros apsidėje tapyti didingą sceną Šv. Kazimiero pasirodymas lietuvių kariuomenei ties Polocku. Meno mokyklos auklėtinė skulptorė Marijona Šmulkštytė, amžininkams labiau žinoma vienuolišku sesers Leonardos vardu, vieną po kitos lipdė ir iš betono liedino skulptūras arkivyskupo Juozapo Skvirecko Linkuvėlės dvaro pakaunėje parkui. Vaižgantas džiaugėsi savo modernaus religinio meno kolekcijai įsigijęs Halinos Naruševičiūtės-Žmuidzinienės *Madoną* (1930)³⁷, o Sofijos Pacevičienės krikščioniškos tematikos *art deco* formų ryškiaspalviai paveikslėliai papuošė įvairių periodinių leidinių, tarp jų ir solidaus katalikiško mėnraščio *Židinys* puslapius (žr. žurnalo *Kalėdų naktį* (1937, Nr. 12) įkliją). Religinio turinio tapybos ciklą – tris temperas *Kristaus gimimas*, *Bėgimas į Egiptą* ir *Nukryžiuotas Kristus* iš ciklo *Kristaus gyvenimas* – Pacevičienė pristatė Pirmojoje Lietuvos moterų dailininkų parodoje, vykusioje 1937 m. spalį Lietuvos–prancūzų draugijos patalpose K. Donelaičio gatvėje. Šioje parodoje

neįmanoma. Vasiliauskienė savo tyrime ignoroja ir ankstesnius šio straipsnio autorės darbus, nurodančius Tarabildienės autorystę.

³⁶ Plačiau apie benediktinių bažnyčios dekorą žr. Giedrė Jankevičiūtė, *Dailė ir valstybė*, p. 275; Laima Šinkūnaitė, „Liudo Truikio sakralinė kūryba Kauno bažnyčiose“, in: *Liudui Truikiui – 100*, sudarytoja Radvilė Racėnaitė, Kaunas: Nacionalinis M. K. Čiurlionio muziejus, 2005, p. 83–84; Aušra Vasiliauskienė, *op. cit.*, p. 169.

³⁷ „Pirkas Naruševičiūtės *Madoną*. Ji reprodukuota N[aujosios] Romuvos 12 n. 280 p.: kompozicija iš bizantikos ir modernizmo. Pridėk Maca[u]tkevičiaus (vilniečio) *Po kryžium* ir gautus iš Vilniaus Žmuidzinavičius, gausi nepaprastai įdomiai dekoruotą butuką“ (Vaižgantas, *Laiškai Klimams*, sudarytojas Petras Klimas jr., Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1998, p. 355). Reprodukciją plg. https://www.limis.lt/paieska/perziura/-/exhibit/preview/130000000875785?s_id=vFMMjrK1mdcgrLEG&s_ind=3, (2021-08-05).

būta ir daugiau religinio turinio eksponatų: Leokadijos Belvertaitės skulptūra *Švč. Jėzaus Širdis* (kat. Nr. 48, Šv. Kazimiero draugijos nuosavybė), Natalijos Luščinaitės-Žiurenkovienės dvi skulptūrinės kompozicijos *Prie kryžiaus* ir *Kristus* (kat. Nr. 135, 137), grafikės Reginos Lechavičiūtės ražinys *Šventoji šeima* (kat. Nr. 110); panašaus siužeto pastelę *Šv. Šeimyna bėga iš Betliejaus į Jeruzalę* eksponavo ir Eufrozina Steponaitytė (kat. Nr. 257)³⁸. Net kairiųjų pažiūrų menininkė Liuda Vaineikytė parodai pristatė akmens mozaiką *Madonna* (kat. Nr. 286). Taigi nieko keista, kad 1943 m. surengtame pusiau oficialiame Lietuvos globėjo šv. Kazimiero atvaizdo konkurse trys iš vienuolikos dalyvių buvo moterys; jame dalyvavo Konstancija Petrikaitė-Tulienė, Vladislava Stančikaitė-Abraitienė ir Filomena Ušinskaitė³⁹. Tiesa, aukščiausią įvertinimą laimėjo Varnelio bendrakursis Vytautas Kasiulis už paveikslą *Šv. Kazimieras atgailauja už Lietuvą*, dabar saugomą Vilniaus Šv. Mikalojaus bažnyčioje. Kasiulį šalies mastu išgarsino žiūrovų antplūdžio sulaukusi asmeninė kūrybos paroda, kurią 1943 m. eksponavo Vytauto Didžiojo kultūros muziejus, tačiau šv. Kazimiero konkursas papildomai atkreipė kunigų dėmesį į šį jauną talentą. 1944 m. žiemą derybas su Kasiuliu dėl titulinio Įgulos bažnyčios paveikslo, vaizduojančio šv. Arkangelą Mykolą, pradėjo dailės mylėtojas kunigas Adolfas Sabaliauskas⁴⁰. Bažnyčios rektoriaus pareigas tuo metu jau ėjo nebe jis, bet kunigas Juozas Meškauskas, tačiau Sabaliauskas kaip buvęs rektorius toliau rūpinosi jos priežiūra ir dekoru. Kasiulis negaišdamas ėmėsi darbo ir nepraėjus nė trimis savaitėmis pristatė užsakovui kelis eskizus⁴¹: vienas iš jų – 48,5 × 34 cm formato pastelė iš Sabaliausko rinkinio – saugoma Nacionaliniame M. K. Čiurlionio dailės muziejuje⁴². Reikiamo dydžio altorinį paveikslą pagal užsakovo pasirinktą eskizą Kasiulis nutapė per pusantrą mėnesio ir buvo dosniai atlygintas. Savo dienyne Sabaliauskas pasižymėjo:

³⁸ *Pirmosios Lietuvos moterų dailininkių meno parodos katalogas*, Kaunas: [s. l.], 1937.

³⁹ Plačiau žr. Giedrė Jankevičiūtė, „Šv. Kazimiero atvaizdas XX a. Lietuvos dailėje ir 1943 m. konkursas“, in: *Šventasis Kazimieras istorijos vyksme: Įvaizdis ir refleksija*, sudarytojas Paulius Subačius, Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus, 2006, p. 75–84.

⁴⁰ Kan. Adolfo Sabaliausko dienynas (1933–1949), 1944-02-07 įrašas, in: *Kauno arkivyskupijos kurijos archyvas* (toliau – KAKA), f. 624.

⁴¹ *Ibid.*, 1944-02-25 įrašas.

⁴² Inv. Nr. Mt-2123; pagal muziejaus dokumentus: „Kūrinys 1960 02 29 muziejaus direktoriaus įsak. nr. 23 pervestas nuolatiniam saugojimui iš kun. A. Sabaliausko asmeninio rinkinio, buvusio muziejuje depozito teisėmis nuo 1949 04 08, jam mirus“. Iliustraciją žr. Giedrė Jankevičiūtė, „Bažnytinė dailė nacių okupuotoje Lietuvoje“, p. 207.

Kasiulis atgabeno vakar į Įgulos b-čią [bažnyčią] šv. Mykolo Ark.[angelo] paveikslą didžiajam altoriui: lyg ir karžygiškai atrodo. Gavęs už tai visus 5000 RM. [reichsmarkių] labai dėjuogias, nes už juos dabar galės pastudijuoti Vienoje. Reiškė didelį savo dėkingumą. Šiomis dienomis išvyksta į Vieną⁴³, kur jau lavinasi dail.[ininkas] Varnelis. Nebrangu, jei už tuos pinigus jaunas gali pasitobulinti.⁴⁴

Deja, asmeninio gyvenimo aplinkybės (jauna žmona, naujagimiai sūnus) vis stiprėjančios suirutės fone pakoregavo Kasiulio planus: vietoje studijų Vienos dailės akademijoje ir diplomo jis pasirinko šeimos gerovę. Pasitraukęs į Vokietijos šiaurę link Baltijos jūros, su kitais pabėgėliais apsigyveno dideliame ūkyje netoli Rostoko ir įsidarbino Šverino nacių propagandos įstaigoje⁴⁵. 1944 m. pabaigoje, tankėjant antskrydžiams virš Vienos, ragino diplomo gynimo tebelaukiantį Varnelį pasekti jo pėdomis:

Jei baigsi Akademiją, nueik į Docentenšaftą ir sakyk, kad negali ilgiau Vienoje likti, nes pinigų turėjai tik ligi baigimo. Baigęs Ak.[ademiją] turėjai grįžti Kauran, bet... dabar turi ieškotis darbo. Kadangi pragyvenimas Vienoje brangus,

⁴³ Plg. Švietimo vadybos komandiruotės į Vokiečių Reichą pažymėjimas, išduotas Vytautui Kasiuliui, 1944-03-31, in: *LLMA*, f. 61, ap. 5, b. 21, l. 8.

⁴⁴ Kan. Adolfo Sabaliausko dienynas (1933–1949), 1944-04-15 įrašas.

⁴⁵ 1944 m. rudenį jis Varneliui rašė: „Turbūt tikrai jau ne pyragai Vienoje, jeigu jau net Tu rengies išvažiuoti. Man tai pasisekė – gyvenu dvare netoli Rostoko – 10 klm. Jei būčiau pavėlavęs bent vieną dieną, viskas būtų nuėję šuniui ant uodegos. Prigūžėjo pilnas dvaras prūsų. Vos mūsų neišmetė, kai sužinojo, kad lietuviai. Bet aš jau turėjau pažymėjimą, kad tarnauju, be to, dar žmona su mažu vaiku, tai paliko. [...] Turiu vieną kambarį ir virtuvę. Biski mažoka būtų su Tavimi, bet ką darysi, jei neturi kur – važiuok pas mane. Tik matai bus sunku susitvarkyti, nes kaip sakiau, – pats netvirtai stoviu. Be to, be Auslandsamto, kuris mane čia pasodino, neturėsiu teisės Tave priimti. Čia yra labai daug Estų, Latvių, Holandų, Prancūzų ir kt. Auslandsamtas susiėmęs už galvos, nežino, ką daryti, nes visi profesoriai ir kitoki. Nepatogu į lagerius siųsti. Jeigu Tu nueitum į Vienos Docentenšaftą, ir paprašytum, kad Tave čia siųstų, ir jei sutiktų siųsti, tada važiuok drąsiai.

Taigi, sukombinuok, kad Tave siųstų Vienos Docentenšaftas į Rostocką. Gali sakyti, kad nori dirbti Šverino propagandoje. Arba rask kitą išeitį ir priežastį. Sukombinuok su savo šeimininke, kad ji Tave išmestų iš buto. Sakyk, kad buvai išmestas iš pensiono ir gavai terminuotai butą pas šeimininę, kuri Tave dėl kokios nors priežasties nori išmesti ir t. t. Vienoje, žinoma, negali gauti kambario. Taigi turi išvažiuoti. Kadangi turi pažįstamų Rostocke, prašyk į Rostocką ar į Šveriną ar bendrai į šitą kraštą. Sakyk, kad negali studijuoti toliau, o nori dirbti. Pagal savo specialybę gali gauti darbą tik prie plakatų ar iliustravimo ar pan. Kadangi vienas lietuvis dirba Šverino prop. Amt, tai prašyk ir Tu ten. Panelė Baatz iš Vienos Docentšafto asmeniškai gerai pažįsta Šverino prop. Viršininką ir Rostocko Auslandsamto Leiterį. Vienu žodžiu iškombinuok leidimą ir jei gali laišką Rostocko Auslandsamto viršininkui Dr. Kosh'ui. Jei tą ar kitą gausi, atvažiuok, ir viskas kitas bus tvarkoje. Taigi sukis. Tavo galva ne puodynė. Kombinuok kaip gali“ (Vytauto Kasiulio laiškas Kaziu Varneliui iš Kavelstorfo prie Rostoko į Vieną, 1944-11-20, in: *KVNM*, f. 11, ap. 1).

o be to butas sunku gauti, tai nori važiuoti kitur. Na, o kadangi aš pradžiai sutinku Tave priimti, tai ir nori pas mane važiuoti ir kartu su manimi dirbti Schwerin'o Propaganda-amt. [...] Šiaip taip verstis galima. Bulvės ir kopūstai. Kopūstai ir burokai. Burokai ir bulvės. Ir vėl iš pradžios. Gerai, kad turim šiek tiek savo, tai dar ne taip blogai. Na, pagaliau gali mėnesį pabandyti pas mane, o paskiau kombinuosim toliau. O jei patiks, tai liksim ligi karo pabaigos, kuri, atrodo, jau ne už marių. Bombų atžvilgiu pas mane atrodo saugiau, nes dvaras gan toli, 10 klm., nuo Rostocko, vargiai tegali užkliūti. Aš skaitausi, kad dirbu Schwerin'e, bet faktinai sėdžiu namie ir paišau sau. Į mėnesį padarau keletą projektėlių ir nuvežu. Tai ir viskas. [...] Aha, klausi, ką nupirkti Vienoje. Atrodo, kad nedaug ką galima bepirkti. Čia, žinoma, visai nieko negalima gauti. Jei dar galima gauti, nupirk popieriaus, kiek gali. Čia negalima gauti net nei rašyti padoraus popiergalio, nekaltant jau nei apie kokį ten škininį. [...] Nupirk tempera dažų ir labai svarbu – trintukų ir baltos tempera.⁴⁶

Kasiulio altorinis paveikslas Įgulos bažnyčiai liko visiškoje Lietuvos modernios bažnytinės dailės istorijos periferijoje. Varnelis jo net nebuvo matęs ir negalėjo įvertinti, nes kai bičiulis vykdė šį užsakymą, jis jau buvo išvykęs į Vieną. Kita vertus, Kasiuliui artima stilistika, kurią propagavo vienas Lietuvos bažnytinės dailės atnaujinimo ideologų, kultūros žurnalo *Naujoji romuva* redaktorius Juozas Keliuotis, žavėjęsis prancūzų simbolistais ir *Novecento Italiano* daile, Varneliui nedarė didesnio įspūdžio, nepaisant tarptautinio šių meninių tendencijų populiarumo ir pripažinimo⁴⁷. Varnelio idealas buvo aiški, natūros apibendrinimu sugeometrinant grįsta forma. Lietuvoje tokių stilių nuosekliai taikė bene vienintelis Stasys Ušinskas – Varnelio mokytojas ir viso gyvenimo autoritetas. Varnelis šią aplinkybę įvertino dar būdamas Meno mokyklos suole. Kiek pasimokęs mokyklos steigėjo, nacionalinės dailės klasiko Justino Vienožinskio studijoje, jis su Kasiuliu pasiprašė perkelti pas Ušinską. Vienožinskio sezanistinis metodas bičiuliams pasirodė beviltiškai pasenęs ir neperspektyvus, abu svajoto apie išraiškingus monumentalius kūrinius viešosiose erdvėse ir tikėjosi to išmokti iš Ušinsko. Prancūzų modernizmo mokykla ir puikiai įsisavinti *art deco* principai pelnė Ušinskui dailės novatoriaus ir modernizmo autoriteto, o lietuviškų elementų gausa – dar ir nacionalinio stiliaus eksperto šlovę. Jo vardas, nepaisant laisvamaniškų pažiūrų ir simpatijų kairiesiems, kurias atvirai parodė sovietų okupacijos lai-

⁴⁶ Vytauto Kasiulio laiškas Kaziiui Varneliui iš Kavelstorfo prie Rostoko į Vieną, 1944-12-12, in: *KVNM*, f. 11, ap. 1.

⁴⁷ Plg. Jean-Pierre Greff, „Art sacré en Europe 1919–1939: les tentatives d'un „renouveau““, in: Gérard Monnier, José Vovelle (sous la direction), *Un art sans frontières*, Paris: Editions de la Sorbonne, 1995, p. 157–174; <https://books.openedition.org/psorbonne/450>.

Kazys Varnelis. *Rūdavos kautynės (Rūdavos mūšis)*. Iki 1942. Meno pažinimo centras „Tartle“. Antano Lukšeno nuotrauka

Ivan Meštrović. *Ietininkas*. 1928. Grant Park, Čikaga

Ivan Meštrović. Dėkingumo Prancūzijai paminklo fragmentas. 1930. Veliki Kalemėgdano parkas, Belgradas

kotarpiu, darė įspūdį ir Bažnyčios žmonėms: nusvėrė tai, kad Ušinskas buvo visuotinai gerbiamas kaip ryškių visuomeninės reikšmės kūrinių autorius ir profesionalų šios srities išsilavinimą gavęs vitražistas. Taigi niekas neprieštaravo, kai Varnelis išvykdamas į Austriją, kur tikėjosi praleisti kelis semestrus, t. y. maždaug iki pusantrų metų, Bažnytinio meno muziejaus priežiūrą patikėjo būtent Ušinskui, nuolat bendradarbiavusiam su Bažnyčia, sukūrusiam vitražus ne vienai šventovei Kaune ir provincijoje. Be abejo, Varnelio emocijų prisirišimą prie mokytojo stiprino jo jausmai Ušinsko seseriai Filomenai – išlaktos povyzos šiek tiek egzotiškų bruožų gražuolei, kuri mokėsi metais jaunesniame kurse.

Stasys Ušinskas. Williamo Shakespeare'o tragedijos *Makbetas* pastatymo Kauno Valstybės teatre scenovaizdžio eskizas. 1939. Privati nuosavybė. Arūno Baltėno nuotrauka

Varnelio autoritetai ir meniniai orientyrai. Varnelio kūrybą tyrinėjęs ir su dailininku nemažai asmeniškai bendravęs Vidas Poškus mini, kad Varnelis teigė esą impulsą *Rūdavos kautynėms* ir paveiksle pritaikytai stilizacijai jam suteikę vieno garsiausių XX a. pirmos pusės istorinio žanro menininkų, kroatų skulptoriaus Ivano Meštrovičiaus kūriniai⁴⁸. Tačiau ne mažiau ryškios ir šios kompozicijos sąšaukos su to paties laiko Ušinsko vizija – dekoracijų eskizais ir scenovaizdžiais Williamo Shakespeare'o tragedijos *Makbetas* pastatymui Kauno Valstybės teatre (spektaklio premjera įvyko 1939 m. sausio 27 d., kai Varnelis kaip tik rinkosi baigiamojo darbo temą ir ieškojo jos plastinio sprendimo). Kita vertus, 1938 ar 1939 m. pradžioje Ušinsko mokiniai tikrai nepraleido progos apžiūrėti mokytojo tapomą istorinę kompoziciją *Lietuvos didysis kunigaikštis Algirdas kerta kardu į Maskvos kremliaus vartus 1369 metais* Lietuvos paviljonui 1939 m. Niujorko pasaulinėje parodoje⁴⁹. Ušinsko studijo-

⁴⁸ Vidas Poškus, *op. cit.*

⁴⁹ Po parodos paveikslas buvo saugomas Tėvų jėzuitų vienuolyne Čikagoje, o 2009 m. perduotas Lietuvos nacionaliniam muziejui; žr. Irena Mikuličienė, *Lietuva 1939 metų Niujorko pasaulinėje parodoje*, Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus, 2019, p. 28.

Kazys Varnelis. *Prieplauka*. 1940. Kūrinio saugojimo vieta nežinoma. Nuotrauka iš KVNМ archyvo

je buvo ir šio darbo parengiamųjų piešinių, ir spalvotų eskizų, kurie, tikėtina, virto amžininkų susidomėjimo sulaukusiais savarankiškais tapybos kūriniais ar bent vienu kūrinium. Beveik nekyla abejonių, kad Zenonas Blynas džiaugdamasis, jog Lietuvos nacionalistų partijos nariams vos už 200 reichsmarkių pavyko nupirkti Stasio Ušinsko paveikslą *Algirdas ties Kremliaus rūmais* – nacių okupacijos sąlygomis itin prasmingą dovaną bendrapartiečio Stasio Švedo broliui Vilniaus filharmonijos Liaudies ansamblio vadovui Jonui Švedui⁵⁰ – turėjo omenyje būtent sumažintą Niujorko pano variantą.

Mokytojo įtaką ir autoritetą patvirtina vyraujantis ankstyvųjų Varnelio kūrinių stilius – vaizduojamų motyvų pasirinkimas, formos stilizavimo būdas, kompozicija, erdvės samprata. Be abejo, poveikį Varneliui darė ne tik Ušinskas, bet ir pastarojo mokytojo Fernand'o Léger kūrinių reprodukcijos. Svarbus ir dar vienas šaltinis – Amerikos vaizdų tapybos (*American Scene Painting*), kitaip – regionalizmo krypties dailininkų, visų pirma Grant Woodo ir Thomaso Bentono kūrinių reprodukcijos. Šios įtakos reikšmę ir kilmę pats Varnelis po daugelio metų komentuodamas savo kūrybos metodą atskleidė dienraščio *The Milwaukee Journal* žurnalistui Jamesui Aueriui: „Atimkite iš mano kūrinių jų turinį, ir šešėliai, kietos briaunos, glotnūs

⁵⁰ Zenonas Blynas, *Karo metų dienoraštis, 1941–1944 m.*, parengė Gediminas Rudis, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2007, p. 240.

Filomena Ušinskaitė ir Kazys Varnelis Kauno taikomosios dailės instituto studentų darbų parodoje. 1941. Nuotrauka iš KVNMM archyvo

potėpiai ir tekstūra primins Grant Woodo techniką⁵¹. Pasak dailininko, pirmą kartą su Woodo ir Bentono kūriniais, tiksliau, jų reprodukcijomis, jis susidūrė ketvirtame dešimtmetyje gimtuosiuose namuose vartydamas giminių iš JAV atsiųstą žurnalą *Life* (humoro žurnalas, kurį leidėjas Henry Luce'as 1936 m. transformavo į fotografijomis iliustruotą visuomenės aktualijų savaitraštį, ėjusį iki 1972 m.)⁵².

Dauguma ankstyvųjų Varnelio kūrinių, deja, žuvo karo ir pokario suirutėje, tačiau pasekti ir suvokti jo asmeninio stiliaus raidą padeda juos užfiksavusios fotografijos. Pavyzdžiui, Woodo įtaka itin stipri priešpaskutiniame kurse pirmąją premiją apdovanotame paveiksle *Kauno priepilauka* (1940)⁵³. JAV regionalistų ir Léger kūrybos poveikį perteikia Varnelį su mylimąja Filomena Ušinskaite pozuojančius jo kūrinių fone Kauno taikomosios dailės instituto tapybos studijoje įamžinusi nuotrauka. 1942 ar 1943 m.

⁵¹ „Take away the content of my pieces, and the shading, the hard edges, the absence of brushwork and texture suggests Grant Wood technique“ (James Auer, „Varnelis: It all began with Grant Wood“, in: *The Milwaukee Journal*, 1977-01-12).

⁵² *Ibid.*

⁵³ Apie apdovanojimą žr. Kauno meno mokyklos Mokytojų tarybos protokolas, 1940-06-03, in: *LLMA*, f. 61, ap. 3, b. 2, l. 7.

Kazys Varnelis savo darbo kabinete Bažnytinio meno muziejuje Kaune. Iki 1943.
Nuotrauka iš KVMN archyvo

fotografuodamasis Bažnytinio meno muziejaus vedėjo kėdėje Varnelis pasistengė, kad kameros objektyvas užkabintų ir du kabinete ant sienos kabojusius jo kūrinius – figūrinę kompoziciją ir peizažą. Figūrinė kompozicija, sprendžiant iš nuotraukoje užfiksuoto fragmento, artima kitiems dailininko studijų metų tapybos darbams, tačiau peizažas liudija tam tikrą stiliaus posūkį, kurį galbūt net galima sieti su JAV dailininkės Georgia'os O'Keeffe poveikiu. Tiesa, plačiai banguojančių, saulės išdeginta žolė apaugusių tuščių kalvų vaizdas primena ir pirmojo Varnelio tapybos mokytojo Vienožinskio Šiaurės Lietuvos ežerų vaizdus. Tai dar vienas patvirtinimas, kad ankstyvuojų kūrybos etapu Varnelis, ieškodamas asmeninio stiliaus, balansavo tarp vietinės mokyklos ir užsienio įtakų.

Savotiška pagarbos duoklė Ušinskui ir jo kūriniams Lietuvos paviljonui 1939 m. Niujorko pasaulinėje parodoje, kurie neabejotinai jaudino Varnelio studentišką vaizduotę, skatino galvoti apie valstybės reprezentaciją dailėje – 1944 m. pabaigoje Vienoje buvo sukurtas ir akademijos diplomo gynimui pateiktas pano *Lietuva*⁵⁴. Kas be ko, kūrinys primena ir kito Varnelio profe-

⁵⁴ Plg. Ušinsko pano *Lietuva* (1939, gipsas, tapyba, 300 × 1100) reprodukcijas leidinyje: Irena Mikuličienė, *op. cit.*, p. 47, 48–49, 80 ir viršelyje. Pano buvo saugomas Jaunimo centre Čikagoje, nuo 2010 m. – Lietuvos nacionalinio dailės muziejaus nuosavybė (Ap 14391/1–24).

Kazys Varnelis. *Lietuva*. 1944–1945. Kūrinio saugojimo vieta nežinoma
(Reprodukcija iš leidinio: *Kazys Varnelis*, sudarytoja Jolanta Bernotaitytė,
Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus, 2009, p. 12–13)

Herbert Dimmel. *Trachtenpärenchen*. 1935. Kultūros centras „Tabakfabrik Linz“

soriaus, diplominio darbo Vienos dailės akademijoje vadovo Herberto Dimmelio kūryba; šiuo atveju Varnelio darbo stilius ir ikonografija pirmiausia ir sietini su jo įtaka. Tačiau tai nėra kiek nemenkina Ušinsko reikšmės Varneliui, nes abu jo mokytojai vadovavosi analogiškais meniniais siekiais ir rėmėsi kone identiškais meniniais principais. Sunku pasakyti, ar Varnelį labiau paveikė Ušinsko dekoracija, ar turiniu ir stiliumi pastarajai giminingas Dimmelio pano *Trachtenpärenchen* (1935) Linco Tabako fabriko (*Tabakfabrik Linz*) ceche. Ikonografijos požiūriu Dimmelio kompozicija yra tikra Ušinsko pano dvynė. Net jų ilgis vienodas – 11 metrų. Tik Dimmelio dekoracija sukurta stropiau, atidžiau, meistriškiau. Tai suprantama, nes ji ir orientuota ilgam vartojimui, o ne laikinam efektui, kaip Ušinsko darbas, likimo valia ne tik iš-

likęs iki mūsų dienų, bet net pasiekęs Lietuvos nacionalinio dailės muziejaus saugyklas. Pasak istoriko Thomaso Dostalio, Dimmelio pano, vaizduojantis tradiciniais Aukštutinės Austrijos kaimiečių kostiumais vilkinčias poras barokinio ir modernaus Linco, tiksliau – pastarąjį ikūnijančio Tabako fabriko komplekso fone su per miestą vingiuojančiu Dunojumi ir Pöstlingbergo kalva, simbolizavo harmoningą ryšį tarp liaudies kultūros, ikiindustrinės tradicijos ir modernaus mechanizuoto darbo⁵⁵. Pano temiškai pratęsė pagrindinės laiptinės vitražo simboliką, kuri reprezentavo modernaus gamybos proceso dalyvius ir perteikė jų hierarchiją: inžinieriai, technikai ir brigadininkai kairėje; skareles ryšinės darbininkės baltais chalatais dešinėje. Pastarasis derinys skatina prisiminti dar vieną Ušinsko kūrinį – jo vitražus *Lietuvis* ir *Lietuvė* Prekybos, pramonės ir amatų rūmų Kaune centrinėje laiptinėje.

1929–1935 m. pagal Peterio Behrenso ir Alexanderio Poppo projektą iškilusio Linco Tabako fabriko architektūrą specialistai sieja ne su funkcionalizmu, o su Naujuoju daiktiškumu – *Neue Sachlichkeit* – ne tiek architektūros, bet labiau XX a. trečio-ketvirto dešimtmečio vokiečių tapybos ir grafikos stiliumi. Dėl architektūros stilistikos būtų galima ginčytis, bet Dimmelio kūrinys, nepaisant jo nacionalsocialistinių aspiracijų, tipišką Naujajam daiktiškumui: irrealią nuotaiką fabriko freskoje kuria tiek estetizuotas industrinis peizažas be gyvų būtybių, tiek robotus ar dideles lėles primenančios žmonių figūros. Tiesa, kompozicijos tema yra austriško tautiškumo ir Linco gerovės apologija, o ne Naujajam daiktiškumui programiškai būdinga modernios visuomenės ar netgi civilizacijos kritika. Tikėtina, kad pastebėjęs savo studento iš Lietuvos polinkį kurti panašius vaizdus, Dimmelis skatino Varnelį eiti jam artimu, paties išmėgintu ir, kaip liudijo jo patirtis, profesiniu atžvilgiu parankiu keliu. Taip Varnelis gavo progą išmėginti du dalykus: oficiozinio stiliaus kūrimo patirtį ir jam imponavusį Naujojo daiktiškumo menininkų gebėjimą perteikti slogią sunkaus sapno, nepaaiškintos grėsmės atmosferą. Būtent tokią nuotaiką skleidžia ir Varnelio nutapytas generolo Velykio portretas. Lyginant su šiuo portretu, *Lietuva* yra dekoratyvus, savaip optimistinis kūrinys. Tačiau deindividualizuoti personažai, idealizuotas peizažas, charakteringi Naujojo daiktiškumo kūriniams, šiuo atveju kuria negyvo schemiškumo, sąstingiu paženklinto patoso įspūdį. Karo pabaigoje tokia pavojingai nureikšmintą, paviršutiniška asmens identitetui ir orumui svarbių vertybių reprezentacija visgi buvo svarbi ir savalai-

⁵⁵ Thomas Dostal, „Intermezzo – Austrofaschismus in Linz“, in: *Linz im 20. Jahrhundert*, t. 2, Herausgeber Fritz Mayrhofer, Walter Schuster, Linz: Archiv der Stadt Linz, 2010, p. 726.

kė, nors Varnelio sukurtas vaizdas optimizmą būtų pajėgęs įkvėpti tik itin palankiai nusiteikusiam žiūrovui. Štai jo bičiulis ir pirmas rimtas kritikas Paulius Jurkus rašė:

Lietuvos panneau jau nėra nė pėdsako tos vargo ir darbo tėvynės. Čia viskas surikiuota iškilmingai nuotakai. Gražiai drapiruoti žmonės stovi išdidūs ir savo jėga pasitiki, nes jie yra šitos sodybos viešpačiai. Jie savo darbu nugali žemę ir pagal savo valią sukuria visą harmoningą buitį. Gamta irgi šventiškai nuotakai palenkta. Rugiai lyg mūras, medžiai apsikarpe, susišukavę, bijosi pajudėti ir iš-eiti iš bendros ansamblio tvarkos. Ir namai tarytum būtų šiom iškilmėm naujai perdažyti. Iššukuoti, nublizginti arkliai dairosi lyg netikėdami, kad gyvenime taip gražu. Tolumoje besitiesias peizažas atliepia tai pačiai nuotakai. Suguldytos kalvos, apkirpti medžiai pagal dailininko valią.⁵⁶

Jurkus pripažino, kad Varnelis pasiekė reprezentacinio išpūdžio ir sukūrė išdailintą ir tuo amžininkų pasididžiavimą bei nostalgiją paliktai tėvynei keliantį Lietuvos vaizdą. Kita vertus, jis jautriai pagavo ir atsargiai parinkęs žodžius įvardijo bičiulio meninės manieros aklavietę, signalizavusią apie sąstingį, paviršutiniškumą ir būtinybę ieškoti naujų kelių:

Visa jo kūryba yra pagramzdinta savotiškame sustingime, kurį padiktuoja pats dekoratyvinis menas. Žmogus nustoja savo individualybės, charakterio. Jis yra tik figūra, tik dekoratyvinis elementas, nes jis veikia į paveikslą visumą ne savo psichologija, o savo buvimu. Dekoratyvindamas paveikslą visumą, jis visa stilizuoja. Čia veikia ne žmogus, ne daiktai, bet bendroji šventiškoji nuotaika.⁵⁷

Lygiai tokiais pat žodžiais būtų galima apibūdinti ir minėtuosius Ušinsko bei Dimmelio pano – tos pačios individualų stilių nuasmeninančios propagandinio meno virtuvės pavyzdžius, kurie buvo brangūs ir aktualūs amžininkams žmonių, miestų, tautų, valstybių žūtis akivaizdoje, bet pasikeitus aplinkybėms, išnykus kritinei situacijai, virsdavo deklaratyviais, gremėzdiškais, lėkštu didaktiškumu propagandinį plakatą primenančiais vaizdais. Tikėtina, kad Varnelis tai pats matė ar bent nujautė ir dėl to vengė prisiminti jaunystės kūrinius, tarp jų ir pano *Lietuva*. Jo archyve nėra net pano nuotraukos, nors reprodukcijos iševijos spaudoje patvirtina, kad pano buvo fotografuotas.

Paradoksalu, bet pasidavęs dekoratyvumo siekiui ir pasirinkęs standartizuotą *art deco* manierą, Varnelis tarsi išsilaisvino. Diplominis darbas jį

⁵⁶ Paulius Jurkus, „Dailininkas Kazimieras Varnelis“, in: *Aidai*, Augsburgas, 1947, Nr. 8, p. 377.

⁵⁷ *Ibid.*

Šančių Švč. Jėzaus Širdies bažnyčia. 1935–1938. Architektas Algimantas Šalkauskis. Izidoriaus Girčio nuotrauka iš privataus rinkinio

Romos Kristaus Karaliaus Švč. Širdies bazilika Prati rajone (Basilica del Sacro Cuore di Cristo Re). 1924–1934. Architektas Marcello Piacentini

pastūmėjo žengti formos analizės ir atitinkamai – jos sugeometravimo keliu. Bavarijoje Varnelis pirmąsyk drįso šį metodą nuosekliai pritaikyti ir bažnytinei dailei. Sunku pasakyti, ar buvo prieš tai matęs Ušinsko Kryžiaus kelio stotis, pradėtas tapyti 1942 m. moderniškiausiai Kauno katalikų šventovei – Šančių Švč. Jėzaus Širdies bažnyčiai. Kad ir kaip būtų, bavariškojo laikotarpio Varnelio bažnytinė dailė, vertinant lietuviškosios tradicijos jai padarytą poveikį, atrodytų artimiausia būtent Ušinsko tapybai Šančių šventovėje. Palyginimas taip pat leidžia įvertinti Varnelio atotrūkį nuo istorizmo, kurio dirbdami Lietuvoje neišvengė nei Ušinskas, nei Varnelio bendraamžis Kasiulis.

Šančių bažnyčia iškilo 1935–1938 m. pagal architekto Algimanto Šalkauskio projektą fabrikų ir kareivinių rajone, prie Kauno prijungtame tik 1919 m. Savo formomis ji rezonavo su aplinkiniam užstatymui būdinga pramonės architektūra. Tūrių primenantį pirmąją modernistinės architektūros šventovę Mussolinio Italijoje laikomą Marcello Piacentini projektuotą Romos Kristaus Karaliaus Švč. Širdies baziliką Prati rajone (*Basilica del Sacro Cuore di Cristo Re*, 1924–1934), Šančių šventovė išsiskiria pagal inžinieriaus Prano Markūno projektą įrengtu modernistiniu perdengimu. Presbiterijos galinėje sienoje, kaip ir priekiniame fasade, iš pradžių buvo įstatytas didžiulis stačiakampis langas. Svarbiausias dekoro akcentas – tamsiaveidžių arkangelų figūromis Truikio ištaipyta triumfo arka išsiskyrė iš rytų ir vakarų pakaitomis sklidusios šviesos užlietoje erdvėje. Deja, vokiečiams stumiant

Šančių Švč. Jėzaus Širdies bažnyčios
presbiterija su išstiklinta galine siena.
Iki 1941. Nuotrauka iš privataus rinkinio

Stasys Ušinskas. Šančių Švč. Jėzaus Širdies bažnyčios
Penktosios Kryžiaus kelio stoties eskizas. Apie 1942.
Privati nuosavybė. Arūno Baltėno nuotrauka

Stasys Ušinskas. Šančių Švč.
Jėzaus Širdies bažnyčios Penktoji
Kryžiaus kelio stotis. Apie 1942.
Arūno Baltėno nuotrauka

sovietus iš Kauno, neatlaikę sprogimo bangos presbiterijos stiklai išdužo. Stiklas karo sąlygomis buvo didžiulis deficitas, tad anga užmūryta plytomis, paliekant iš abiejų šonų du siaurus ir palyginti žemus arkinius langus: į juos vėliau įstatyti Ušinsko vitražai. Dar Varneliui tebesant Kaune, sesers padedamas Ušinskas apie 1942 m. pradėjo tapyti Šančių bažnyčios Kryžiaus kelio stotis. Sekti šio darbo eigą bent mintimis Varneliui leido Ušinskaitės laišakai:

Tau išvažiavus, Stasys tuojau persikėlė į naująją dirbtuvę [greičiausiai turima omenyje buvusi Varnelio dirbtuvė kunigų seminarijos rektorato rūmuose]. Dirba ten dažniausiai nuo ryto iki p.[o] p.[ietų] 5–6 val., vakarais namuose. Pas Tave, t. y. dirbtuvėje, dirba stacijas [tikėtina, kad Šančių bažnyčiai], o namuose Kauno teatrui dekorac.[ijų] eskyzus. Paėmė, be to, dar vitražiuoką pas kun. Kapočių mažajai bažnytėlei [turima omenyje senoji Prisikėlimo bažnyčia]. Bet tam vitražiuokui vis tiek eskyžą turiu paruošti aš (kurio piešinį šiandien baigiau).⁵⁸

⁵⁸ Filomenos Ušinskaitės laiškas Kaziui Varneliui iš Kauno į Vieną, 1944-01-15, in: KVMN, f. 11, ap. 3.

Bažnytinė Varnelio dailė Bavarijoje. Sugretinus Ušinsko piešinius Šančių bažnyčios Kryžiaus kelio stotims ir Varnelio eskizus pieštuku Burglengenfeldo Šv. Vito katalikų bažnyčios transepto puskupoliui, trumpam pasirodo, kad tai – tos pačios rankos kūriniai. Vis dėlto išsižiūrėjus, toks išpūdis išnyksta: Varnelio motyvai modernesni, visuma darnesnė, griežčiau pajungta vieningam stilizavimui. Dar ryškiau nuo Ušinsko kūrinių skiriasi spalvotasis Burglengenfeldo puskupolio plafono projektas – dailininko archyve yra išlikusi jo nuotrauka. Tai dviejų skirtingų postkubizmo raidos etapų pavyzdžiai: Ušinską tebesaisto ilgojo XIX a. bažnytinio meno tradicijos, o Varnelis Vokietijoje nuo jų atitrūko radikalai sumodernindamas savo raišką ir taip ją išgrynindamas, pasirengdamas amerikiniam abstrakcijos periodui. Burglengenfeldo plafono projekte nebėra nė pėdsako ankstesniems jo bažnytinės dailės kūriniais būdingo ekspresionizmo ir istorizimo, o kartu stilistinės eklektikos; tai itin disciplinuotas pokubistinio *art deco* pavyzdys, vainikuojantis nuo studijų Meno mokykloje pradžios jo labiau intuityviai kultivuotą manierą. Vis dėlto Jurkus, susiejęs Burglengenfeldo plafono projekto daromą išpūdį su Ušinsko įtaka Varneliui, buvo teišus. Lygindamas jis orientavosi į pačius dekoratyviausius bičiulio mokytojo kūrinius – scenovaizdžius ir jų projektus, kuriuose gausu architektūros elementų, taip pat iš dalies į ketvirto dešimtmečio antros pusės perspektyvinius pano:

Norėdamas sustiprinti didingumo išpūdį, jis [Varnelis] įveda gausų architektūros elementą. Jo panaudojimas yra dekoratyviškai teisingas ir vykęs. Barokas savo tapyboje pramušdavo architektūrą, kad tuo sudarytų kuo didesnį, gilesnį erdvės išpūdį. Romantikų tapyboje ji, architektūra, tėra kaip pagalbinis elementas, kurįs svajonės, melsvų tolių išpūdį. Dekoratyviniame mene architektūra turi atbaigti pastato planą, kambario ar salės apipavidalinimą. Ji turi sukurti didingumo, ramumo nuotaiką. Tai puikiai liudija jo Burgla[e]ngelfeldo bažnyčios kupolo eskyzas. Tačiau ši K. Varnelio architektūra neturi nieko bendro su nusistovėjusiomis savo formom. Ji dailininko įvedama stilizuotai. Kolonos, sienų masės gauna neįprastas formas. Čia prisimena jo mokytojo dail. St. Ušinskio kūryba, kurioje taip pat buvo apsčiai architektūros elemento.⁵⁹

Be abejo, Burglengenfeldo atveju reikėtų kalbėti ne vien apie Ušinsko, bet ir apie vėlyvojo Bavarijos baroko įtaką Varneliui. Iki tol jis nebuvo išmėginęs *sotto in su* – iš apačios į viršų perspektyvos, kurią Ušinskas pradėjo naudoti ketvirto dešimtmečio pabaigoje projektuodamas sienų ir ypač lubų

⁵⁹ Paulius Jurkus, *op. cit.*, p. 377.

Burglengenfeldo Šv. Vito katalikų parapiinė bažnyčia. Giedrės Jankevičiūtės nuotrauka, 2021

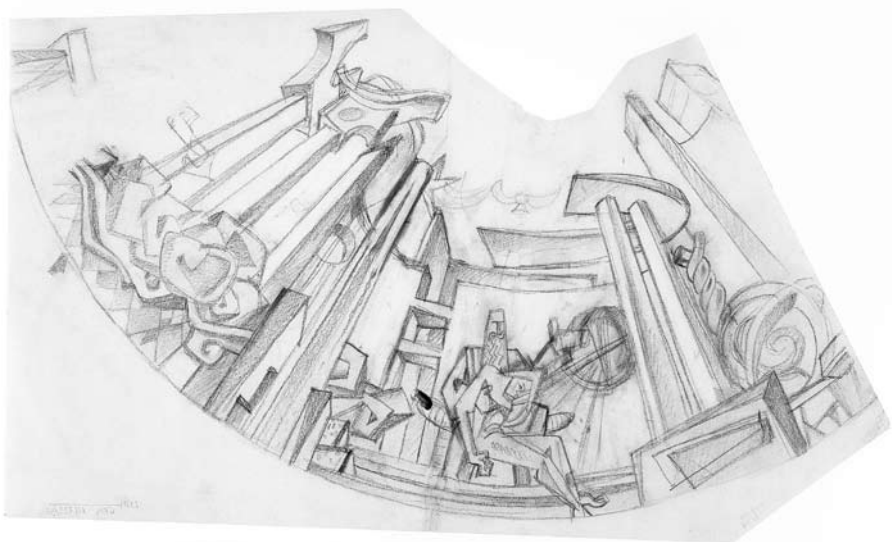

Burglengenfeldo Šv. Vito katalikų parapiinės bažnyčios centrinės navos dekoras: XVIII a. vidurio navos skliauto tapyba ir XX a. pabaigos transepto puskupolio dekoras. Giedrės Jankevičiūtės nuotrauka, 2021

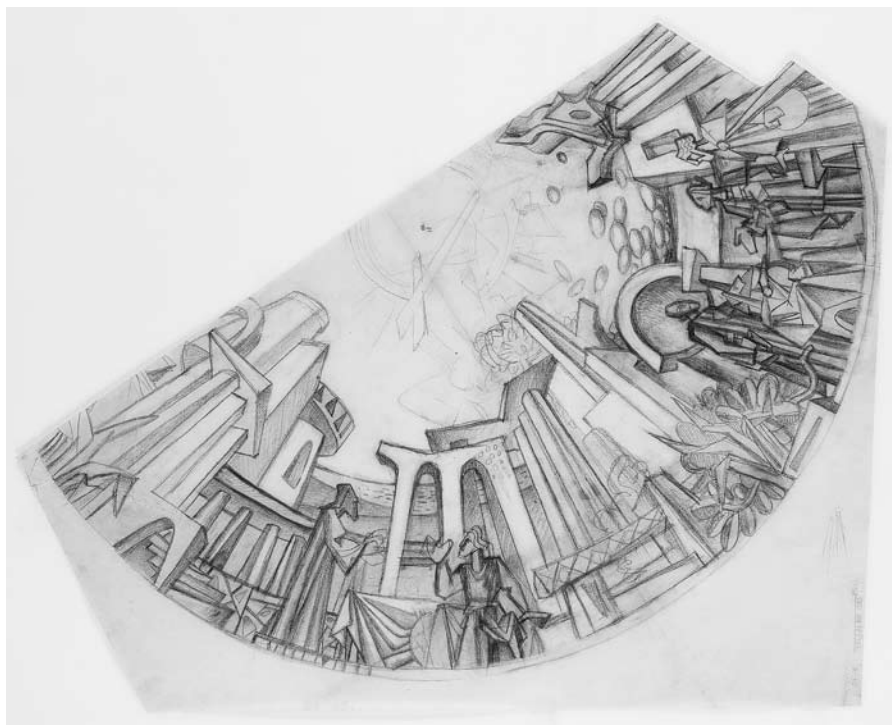
tapybą: 1937 m. pano Dariaus ir Girėno skrydžio tema, po 1938 m. plafonus *Muzika* ir *Cirko repeticija*⁶⁰. Kitaip sakant, pažintis su Ušinsko perspektyvos eksperimentais paruošė Varnelio žvilgsnį suinteresuotam susitikimui su Bavarijos baroku. Burglengenfeldo Šv. Vito bažnyčios vidaus tapyba rokokinio iliuziškumo požiūriu gana kukli, tačiau netoliese esančios Meteno benediktinų abatijos – tiek bažnyčios, tiek bibliotekos – rokokinis iliuzionizmas turėjo nustebinti net Vienos meno turtų išlepintą tenykštės dailės akademijos absolventą. Varnelio plafonas gana schematiškas, tačiau figūrinių scenų foną sudaranti fantastinė architektūra – kolonos, arkos, krenelėmis vainikuoti bokštai – akivaizdžiai atkeliauja iš bavariško rokokinio iliuzionizmo, nors spalvotame eskize dailininkas smarkiai redukavo formas jas dar labiau sugeometrindamas, kad išvengtų bet kokio istorizmo pėdsako. Jo eskizas skleidžia modernistinę metafizinę grėsmės nuotaiką.

Už Burglengenfeldo katalikų Šv. Vito parapijos užsakymą, kaip ir už pažintį su Metenu ir jo apylinkėmis, Varnelis turėjo būti dėkingas kunigui

⁶⁰ Plg. Giedrė Jankevičiūtė, „Dailininkas politikos spąstuose: Lietuva 1939–1944 m.“, in: *Menotyra*, Vilnius, 2018, t. 25, Nr. 4, p. 319–340.

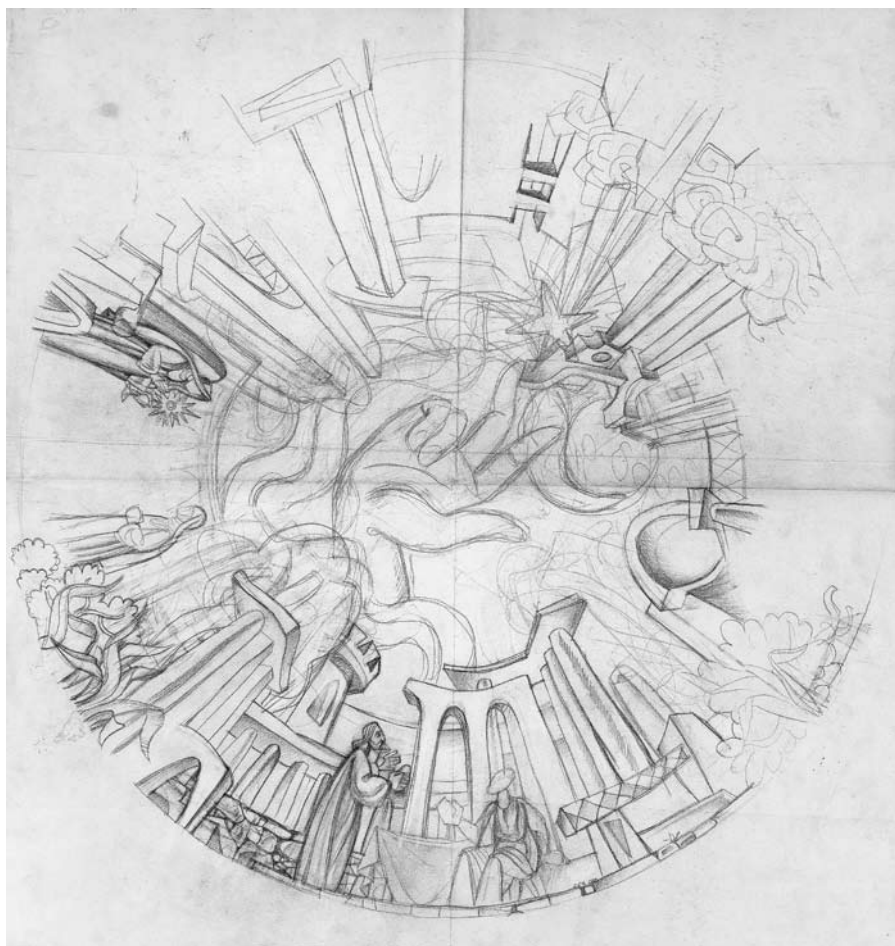

Burglengenfeldo Šv. Vito katalikų parapiinės bažnyčios puskupolio plafono dekoracijos projektas. Iki 1948. Lietuvos nacionalinis muziejus. Kęstučio Stoškaus nuotrauka

Burglengenfeldo Šv. Vito katalikų parapiinės bažnyčios puskupolio plafono dekoracijos projektas. Iki 1948. Lietuvos nacionalinis muziejus. Kęstučio Stoškaus nuotrauka

Burglengenfeldo Šv. Vito katalikų parapiinės bažnyčios puskupolio plafono dekoracijos projektas. Iki 1948. Lietuvos nacionalinis muziejus. Kęstučio Stoškaus nuotrauka

Kapočiui ir per jį Bavarijoje įgytoms pažintims – labiausiai Meteno benediktinui kunigui Angelusui Sturmui.

1944 m. pabaigoje Varnelis pradėjo kurti planus, kur galėtų bėgti iš vis dažniau bombarduojamos Vienos. Ta tema susirašinėjo su Kasiuliu, prisiglausti Austrijos kaimo idilėje jį nuoširdžiai kvietė prieglobstį Bachmaninge radęs kunigas Penkauskas:

Šiuo kartu aš labai nuoširdžiai kviečiu Tamstą apsilankyti pas mane: pabūsi kelias dienas, pasikalbėsime, pailsėsi, pasieškosi sau darbo ir vietos, mažgi Tamstai geriau seksis. Tamsta galėsi aiškiau pasakyti, koks darbas Tamstai būtų prie širdies, ką Tamsta apsiimtumei dirbti, nes visai be darbo, atrodo, bus neįmano-

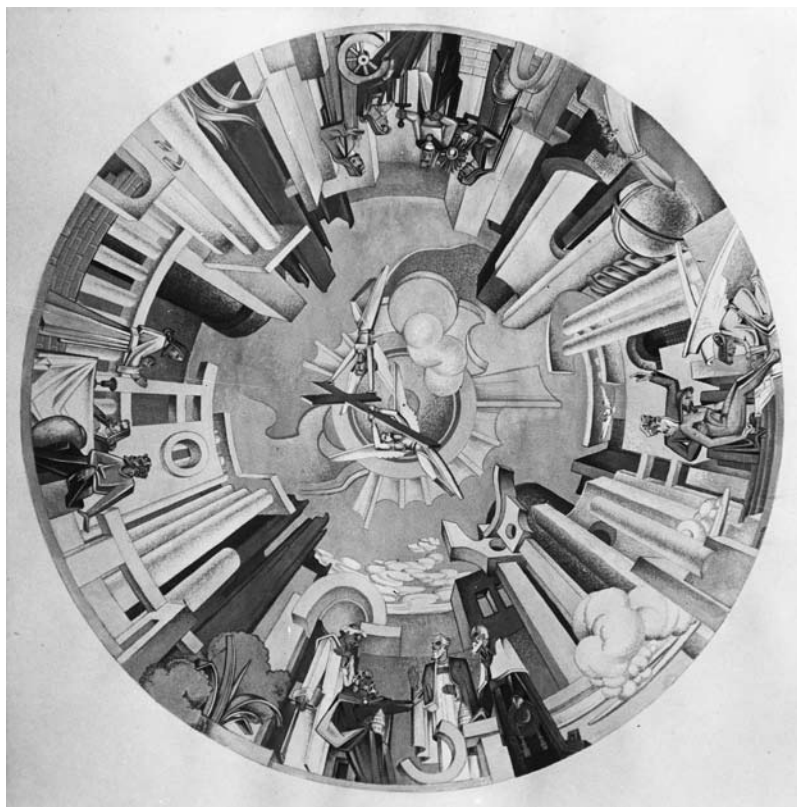
ma gauti kambarį. Aš Tamstos vardu galėjau siūlyti tik pagal specialybę: raštinėje, braižykloje, girininkijos įstaigoje ir pan. [...] Tik pasiimki maisto korteles, visa kita aš parūpinsiu, ką vietos sąlygos leis. [...] Geriausia važiuoti naktį, nors nuo 14 d. (XII) beveik kasdieną skrenda ir beldžiasi priešai. Porą kartų buvo ir vidurnaktį, tik, žinoma, ne Bachmanninge. Pavojingiausios vietos yra Amstetten, Linz, Wels. Traukiniai geriausi iš Westb[ahn]hof]: 18:14, 21:20 ir 22:30 (šis tik su Zullassungskarte). Jei žinosiu, kada atvažiuosi, ateisiu į stotį pasitikti.⁶¹

Tačiau įvykių eiga Varnelį privertė trauktis į Bavarijos išvietintųjų asmenų stovyklas, juolab kad tuose kraštuose galėjo tikėtis darbo pagal specialybę. Jo talentą ir kūrinis Meteno benediktinams išgyręs kunigas Kapočius įtikino platų pažinčių tinklą tarp apylinkės katalikų turėjusius konfratrus pasiklausinėti, ar neatsirastų Varneliui tinkamo užsakymo. Žemutinė Bavarija turėjo išteklių karo sužalotoms bažnyčioms remontuoti ir, esant reikalui, dekoruoti, tad neilgai trukus per Meteno abatijos kunigą tėvą Angelusą Sturmą Varnelį pasiekė Burglengenfeldo Šv. Vito katalikų parapijos pasiūlymas ištaupyti 1937–1938 m. pagal Regensburgo architekto Franzo Günthnerio projektą perstatytą šios senos šventovės transepto kupolinį perdengimą. 1945 m. lapkritį gavęs iš Regensburgo Günthnerio jam persiūstus bažnyčios brėžinius, Varnelis nedelsdamas pradėjo projektuoti puskupolio dekorą⁶². Iš pradžių darbas judėjo gana sparčiai, nors dėl plafono ikonografijos užsakovas niekaip negalėjo apsispręsti ir dailininkas ją vis kaitaliojo nuo Marijos ir Jėzaus gyvenimo scenų su centriniu Sutvėrėjo rankos motyvu pereidamas prie šv. Vito žemiškosios istorijos ir jo išaukštinimo danguje⁶³. Šv. Vito bažnyčios klebonas

⁶¹ Prano Penkausko laiškas Kaziui Varneliui į Vieną iš Bachmanningo, 1944-12-18, in: *KVNM*, f. 11, ap. 3.

⁶² Inžinieriaus Franzo Günthnerio oficialus laiškas, 1945-11-19, in: *KVNM*, f. 11, ap. 1. Valstybės samdomas architektas Franzas Günthneris dirbo paveldosaugos sistemoje, projektavo karo apgriautų bažnyčių atstatymą, pavyzdžiui, Neustadte prie Dunojaus restauravo artilerijos ir aviacijos apgriautą Šv. Lauryno parapiinę bažnyčią ir jos bokštą. Nors trūko medžiagų ir finansų, buvo atkurta rytinė nava, atstatytos sugriautos sienos, rekonstrukcija baigta 1948 m. liepą, tada imtasi bažnyčios įrangos ir naujų dekoru elementų. Pagal jo projektą atkurta Schwandorfer Kreuzberg karmelitų vienuolyno bažnyčia, kuri buvo beveik visiškai sunaikinta per 1945 m. balandžio 17 d. antskrydį (<https://www.hdbg.eu/kloster/index.php/detail/geschichte?id=KS0882>).

⁶³ Plg. užrašus Šv. Vito bažnyčios dekoru byloje, saugomoje Bavarijos žemės paveldosaugos tarnybos dokumentacijos archyve Miunchene: Burglengenfeld, Lkr. Schwandorf, Kath. Stadtpfarrkirche St. Vitus, D-3-76-119-38, 93133, Dokumentationswesen der Bayerisches Landesamt für Denkmalpflege. Operatyviai gauti Šv. Vito bažnyčios pertvarkymų byloje esančių dokumentų kopijas pandemijos sąlygomis padėjo Lietuvos Respublikos ambasados Vokietijoje kultūros atašė Rasa Balčikonytė, esu jai už tai nuoširdžiai dėkinga.

Burglengenfeldo Šv. Vito katalikų parapiinės bažnyčios puskupolio plafono dekoracijos projektas. Iki 1948. Nuotrauka iš KVNMM archyvo

Josefas Grafas stengėsi nevaržyti menininko laisvės. Laiškuose Varnelį jam rekomendavusiam kunigui Sturmui džiaugėsi eskizais, kurie, anot jo, patikę ir už darbus Burglengenfelde atsakingam architektui Günthneriui:

Ponas Günthneris man irgi rašė, kad jis visai patenkintas eskizais. Jis parašė taip: „Tai neabejotinai žymus menininkas, turintis ypatingą monumentalisto talentą. Man susidarė įspūdis, kad grafika, t. y. piešinys, persveria tapybą. Barokiškumą atliepia panaudojamos, beje, sumodernintos, architektūrinės formos. Pono Varnelio kuriamoms formoms būdingas išskirtinis savitumas. Idant jos harmoningai derėtų su senos barokinės patalpos dalimi, reikėtų minkštesnių, šiltomis baroko spalvomis perteiktų atspalvių. Nusprendę rinktis Varnelį, jūs tikrai neapsigausite.“⁶⁴

⁶⁴ Burglengenfeldo Šv. Vito katalikų parapijos klebono Josefo Grafo laiškas tėvui Angelusui Sturmui į Meteną, 1946-02-05, iš vokiečių kalbos vertė Giedrė Sodeikienė, in: KVNMM, f. 11, ap. 1.

Kunigo Grafo palankumą Varnelio pasiūlymui patvirtina jo ketinimai nedelsiant derinti darbų bažnyčioje leidimus su vyskupu, o po to ir Bavarijos paveldosaugos įstaiga Miunchene:

Būtų labai smagu netrukus pamatyti spalvotą kupolo eskizą. Greitai turėsiu galimybę automobiliu nuvykti į Miuncheną, tad šį eskizą galėčiau pristatyti Žemės istorinių paminklų apsaugos tarnybai, bet pirma ponui Vyskupui. Deja, Meteną man pačiam ne taip paprasta pasiekti, antraip tikrai atvažiuočiau. Taigi truputį „pajudink“ Varnelį, vis „pajudink“. Gal man perversi jam šiek tiek pinigų?⁶⁵

Tačiau Varnelis susidūrė su sveikatos problemomis, galiausiai turėjo gultis į ligoninę, kur jam atlikta gerklės operacija. Dėl to jis delsė pristatyti žadėtą eskizą, neskubėjo atsakyti į klebono laiškus. Prieš pat Kalėdas pyktelejęs kunigas Grafas pareikalavo, kad dailininkas kuo skubiau pateiktų eskizą, kuri būtų galima rodyti komisijoms, priešingu atveju žadėjo ieškoti kitų specialistų:

Didžiai gerbiamas pone Varneli! Pagaliau davėte apie save žinią. Aš laukiau, laukiau, vis laukiau, ir vis tuščiai. Jau maniau, kad Jūs suvis pražuvote, tad kreipiausi į Žemės istorinių paminklų apsaugos tarnybą, ir jie man pasiūlė paskelbti konkursą, pakvietus kokius tris keturis tapytojus. Gerai, kad aš dar nieko nepradėjau. Skubiai atsiųskite kupolo eskizą, kad dar prieš Naujuosius galėčiau jį pateikti tarnybai. Bet rimtai paskubėkite. Tarnyba laikosi nuomonės, kad jeigu Jūsų projektas bus priimtinas, jie jam pritaras. Taigi negaiškite!⁶⁶

Prašymą klebonas pakartojo po kelių savaitių 1947 m. sausį akcentuodamas, kad parapija planuotus darbus norėtų per metus užbaigti:

Didžiai gerbiamas pone Varneli! Mane pasiekė Jūsų telegrama. Prieš mudviem pradėdant tolesnes derybas, norėčiau, kad Jūs tvirtai pasakytumėte, ar tikrai galėsite šiemet pradėti ir užbaigti darbus mūsų parapijinėje bažnyčioje. Jūs ir pats suprantate, kad man ir mano parapijai jokios naudos, jei nuo eskizo nė per žingsnį nepasistūmėsime į priekį. Jau ir taip per tai pražuvo ištisi metai. 1946 m. gruodžio 10 d. rašėte: didžiojo kupolo eskizas beveik baigtas. Prašyčiau šį eskizą užbaigti ir atsiųsti, kad galėčiau pateikti Žemės istorinių paminklų apsaugos tarnybai. Jei tarnyba jam pritaras, Jūs galėsite ištaipyti šoninius segmentus. O jeigu tarnyba eskizą atmes, toliau bendradarbiauti nebebus prasmės. Aš tikrai mielai patikėčiau Jums šį darbą, bet tada į jį reikėtų kibti visomis jėgomis ir dar šiemet pabaigti. Kol kas Krašto tarnyboje nesiėmiau jokių žygių, nes vis laukiu Jūsų eskizo. Todėl labai prašau, kuo greičiausiai jį atsiųskite!⁶⁷

⁶⁵ *Ibid.*

⁶⁶ Burglengelfeldo Šv. Vito katalikų parapijos klebono Josefo Grafo laiškas Kaziuui Varneliui, 1946-12-16, iš vokiečių kalbos vertė Giedrė Sodeikienė, in: *KVNM*, f. 11, ap. 1.

⁶⁷ Burglengelfeldo Šv. Vito katalikų parapijos klebono Josefo Grafo laiškus Kaziuui Varneliui, 1947-01-03, iš vokiečių kalbos vertė Giedrė Sodeikienė, in: *KVNM*, f. 11, ap. 1.

1947 m. ankstyvą pavasarį Varnelį pasiekė žinia apie galimybę netrukus išvykti į JAV. Burglengenfeldo užsakymas vėl pakibo ant plauko. Ištikimas dailininko gerbėjas tėvas Sturmas siūlėsi perimti eskizo įgyvendinimo reikalus į savo rankas ir surasti tinkamą Varnelio parengto projekto atlikėją, neabejodamas, kad klebonas šiam sumanymui pritaris ir net sumokės Varneliui honorarą:

Labai norėčiau turėti Burglengenfeldo koplyčios eskizą – ar leisite man išsakyti nekuklų prašymą – padovanokite jį man kaip prisiminimą. Man vis tebeatrodo, jog privalau pasirūpinti, kad jis būtų įgyvendintas Burglengenfelde. Ponas klebonas Grafas tikrai neatsisakys sumokėti honoraro, tad prašyčiau nurodyti kainą. Nesunkiai surasiu dailininką, kuris realizuos tą projektą, nes ką ne ką pažįstu Miunchene. [...] Žinau, kad daug pageidauju, prašydamas eskizo, bet gal galite sudėti šią auką.⁶⁸

Sunku pasakyti, kaip Varnelis reaguavo į kunigo Sturmo pasiūlymą, greičiausiai nenorėjo patikėti savo sumanymo kitoms rankoms. Miuncheno paveldosaugos įstaiga parapijai rekomendavo kitą dailininką. Šis siūlomo užsakymo atsisakė. Atsirado ir iniciatyvių savanorių, bet jie neįtiko parapijai. Taigi kai Varnelio kelionė į JAV nusikėlė, jis vėl atnaujino derybas dėl plafono tapybos. Prieš rašydamas klebonui, pirmiausia kreipėsi į ištikimąjį tėvą Sturmą prašydamas jo patarimo ir užtarimo. Sturmas paragino Varnelį nenuleisti rankų, nuoširdžiai įtikinėdamas, kad jo eskizas užsakovui arčiausiai širdies ir neturi konkurentų:

Ponas Scheidemandelis [galėtų būti Walter Scheidemandel (1894–1987), tapytojas, bažnyčių dekoruotojas] irgi buvo padavęs paraišką dėl Burglengenfeldo, bet ponas Grafas jo nenori. Taip pat ir Paminklų priežiūros tarnybos atstovas sakė, kad jis kažin ar tam darbui tinkamas. Tad viskas tikrai susiklostys taip, kad Jūsų projektas bus įgyvendintas. Atvažiuokite, man bus labai smagu.⁶⁹

Dėkodamas Varneliui už velykinę dovaną – spalvotą Lietuvos herbo piešinį – tėvas Sturmas sveikino jo apsisprendimą tęsti darbus Burglengenfelde:

Tačiau labiausiai Jums dėkoju už tai, kad nusprendėte pateikti savo Burglengenfeldo [bažnyčios kupolo] projektą. Tad iš pradžių nuvažiuokite į Burglengenfeldą, o kai ten viską aptarsite, į Meteną.⁷⁰

⁶⁸ Angeluso Sturmo laiškas Kaziui Varneliui iš Meteno benediktinų abatijos, 1947-03-23, iš vokiečių kalbos vertė Giedrė Sodeikienė, in: *KVNM*, f. 11, ap. 1.

⁶⁹ Angeluso Sturmo laiškas Kaziui Varneliui iš Meteno benediktinų abatijos, 1947-04-02, iš vokiečių kalbos vertė Giedrė Sodeikienė, in: *KVNM*, f. 11, ap. 1.

⁷⁰ *Ibid.*

Burglengenfeldo kleboną vėl atsiradusi galimybė įgyvendinti Varnelio sumanymą iš tiesų pradžiugino:

Kaip laimingai susidėjusias aplinkybes vertinu tai, kad Žemės istorinių paminklų apsaugos tarnybos nurodytas ir rekomenduotas tapytojas Kasparas užsakymo neperėmė, nes dabar yra gavęs kitą, kurį privalo skubiai atlikti. Man parašė mano draugas tėvas Angelus, kad Jūs vis dėlto nevykstate į Ameriką ir vėl domitės Burglengenfeldu. Tad negaišuodamas atvažiuokite su savo eskizu į Burglengenfeldą. Laukiu Jūsų.⁷¹

Deja, planas galutinai sužlugo pačioje 1947 m. pabaigoje Miuncheno paveldosaugos įstaigai nutarus, kad Varnelio eskizas vis dėlto netinkamas⁷². Šis sprendimas nuliūdino ir dailininką, ir jo rėmėjus. Tėvas Sturmas nusiųs vylęs ir pasipiktinęs rašė Varneliui:

Mane tebeslegia apmaudus faktas, kad Miuncheno istorinių paminklų priežiūros tarnyba atmetė Jūsų gražųjį eskizą. Ponas daktaras Karlas Buschas jį įvertino teigiamai⁷³, tad labai nustebo, kai jam pranešiau, kad konservatorija jį atmetė. Truputį pykstu ir ant Burglengenfeldo klebono, kad nesiėmė tolesnių žingsnių dėl Jūsų. Jis visiškai nesupranta meno, kiek jį pažįstu, tikėjosi, kad paveiksle bus pavaizduota daug besivartaliojančių figūrų, panašiai kaip Jūsų bataliniame paveiksle [greičiausiai kompozicijos *Rūdavos kautynės* spalvotas pakartojimas]. Vis dėlto rūpestingai saugokite savo eskizą – gal galėsite jį panaudoti kur nors kitur. Man šovė į galvą mintis: parašykite ponui Meteno vienuolyno abatui, ar pas jį neatsirastų Jums kokio nors darbo, nes jis aukštai vertina Jūsų meną. Suprantama, neminėkite, kad aš Jums taip patariau.⁷⁴

Matyt, tėvas Sturmas su Varneliu svarstė ir daugiau galimybių lietuvių menininkui pritaikyti savo gebėjimus Meteno apylinkių katalikų šventovėse. Tarsi tęsdamas gyvą pokalbį Sturmas laiškuose dalijosi su Varneliu

⁷¹ Burglengenfeldo Šv. Vito katalikų parapijos klebono Josefo Grafo laiškas Kaziui Varneliui, 1947-04-14, iš vokiečių kalbos vertė Giedrė Sodeikienė, in: *KVNM*, f. 11, ap. 1.

⁷² Plg. išnašą nr. 63; Varnelio projekto svarstymo protokolo tarp šių dokumentų, deja, nėra.

⁷³ Karlas Buschas (1905–1964) – dailės istorikas, Bavarijos bažnytinės dailės ir architektūros tyrinėtojas, Wilhelmo Pinderio mokinys, kunigo Angeluso Sturmo pažįstamas. Sturmas jau buvo jį neakivaizdžiai pristatęs Varneliui; 1947-03-23 savo laiške jis rašė: „Be to, su Jumis norėtų užmegzti pažintį laiškais menotyrininkas daktaras Karlas Buschas iš Miuncheno, skulptoriaus Georgo Buscho, sukūrusio krucifiksą mūsų refektoriumui, sūnus“. Galbūt Buschas buvo užmezgęs kontaktą su Varneliu ir susirašinėjimo pėdsakų reikėtų ieškoti Buscho archyve.

⁷⁴ Angeluso Sturmo laiškas Kaziui Varneliui iš Meteno benediktinų abatijos, 1948-01-02, iš vokiečių kalbos vertė Giedrė Sodeikienė, in: *KVNM*, f. 11, ap. 1.

žiniomis apie apylinkėse atliktas bažnyčių rekonstrukcijas ir naujai vykdomus dekoro darbus:

Pono kapeliono iš Noihauzeno nurodymu mažoji koplyčia Finzinge netrukus bus suremontuota – žmonėms pasidarė sarmata, kad šalia tokios gražios Šv. Leonardo bažnyčios yra tokia apleista koplytėlė. Darbus atliks dailininkas Schneideris. Vienas vengrų majoras ir dailininkas mėgėjas parengė seriją piešinių pono abato priimamajam, tokius kitų Bavarijos abatijų atvaizdus. Taip pat natūralaus dydžio pono abato portretą. Juk jis, šiaip ar taip, tapytojas. Universiteto bažnyčia, jos gražiosios lubų freskos vis labiau nyksta. Nėra kas tuos darbus atliktų, o esami darbininkai tvarko studentams skirtas patalpas.⁷⁵

Kunigo Sturmo laiškuose Varneliui minima ir vienanavė barokinio stiliaus Šv. Leonardo katalikų bažnyčia Buchberge – mažyčiame miestelyje už kelių kilometrų nuo kiek didesnio Offenbergo Meteno abatijos kaimynystėje (Katholische Filialkirche St. Leonhard, Buchberger Strasse 66; paminklo numeris pagal Bayerischen Landesamt für Denkmalpflege D-2-71-140-5). Atrodytų, kad šios bažnyčios sienų tapybai Varnelis parengė kartonus, o gal net buvo pradėjęs juos įgyvendinti. 1947 m. kovo pabaigoje Sturmas Varneliui rašė:

Nuolat Jus atminsiu gražiuoju, nes Buchbergo [bažnyčios] piešiniai man nepaliaujamai teikia didį džiaugsmą.⁷⁶

Varnelio archyve KBNM išliko fotografija, užfiksavusi jį *in situ* Buchbergo bažnyčioje, koreguojantį prie sienos pritvirtintus originalaus dydžio piešinius ar kartonus⁷⁷. Ar Varnelis buvo sudaręs su Šv. Leonardo parapija sutartį, ar parapija gavo leidimą įgyvendinti jo projektą, kiek šis sumanymas buvo pasistūmėjęs, dar nėra aišku – Miuncheno paveldosaugos archyve saugomoje dokumentacijoje duomenų apie tai nėra⁷⁸. Galbūt situaciją nušviestų tyrimas *in situ*, t. y. apsilankymas pačioje Šv. Leonardo bažnyčioje. Kol kas straipsnio autorei to padaryti nepavyko, nes informacija apie šį Varnelio kūrinį iškilo sukaupus medžiagą straipsniui ir pradėjus jį rašyti.

⁷⁵ Angeluso Sturmo laiškas Kaziui Varneliui iš Meteno benediktinų abatijos, 1947-04-02, iš vokiečių kalbos vertė Giedrė Sodeikienė, in: *KVNM*, f. 11, ap. 1.

⁷⁶ Angeluso Sturmo laiškas Kaziui Varneliui iš Meteno benediktinų abatijos, 1947-03-23, iš vokiečių kalbos vertė Giedrė Sodeikienė, in: *KVNM*, f. 11, ap. 1.

⁷⁷ Už nuorodą dėkoju kolegei Aistei Bimbirytei-Mackevičienei.

⁷⁸ Plg. dokumentus, saugomus Buchbergo Šv. Leonardo bažnyčios byloje Bavarijos žemės paveldosaugos tarnybos dokumentacijos archyve Miunchene: Buchberg, Gde. Offenbergl. Lkr. Deggenorf, Kath. Kirche St. Leonhard, 8351, Dokumentationswesen der Bayerisches Landesamt für Denkmalpflege.

Kazys Varnelis Buchbergo Šv. Leonardo katalikų bažnyčios navoje pritaistytų sienų dekoru kartonų fone. 1946. Nuotrauka iš KVNMM archyvo

Pristatydamas Varnelio kūrybą žurnale *Aidai* skelbtoje apžvalgoje Jurkus išvardijo ne taip mažai bičiulio darbų, sukurtų Vienoje ir Bavarijoje, tačiau Buchbergo sienų tapybos jis nepaminėjo:

Jau baigtas spalvose *Rudavos mūšio* eskyzas. Meteno vienuolyne dekoravo koplytėlę. Jau padaryti planai ir eskyzai Prisikėlimo bažnyčios dekoravimui. Drobyje aliejumi išpildytas *Lietuvos* panneau. Gavęs užsakymą, Burgla[e]ngenfeldo bažnyčiai padarė spalvotą kupu[o]lo eskyzą. (Šis darbas išpildytas turi turėti 208 m²). Šiuo metu jis yra padaręs temperą iš paros ciklo *Rytą* ir *Dieną*. Šalia to dar sukūrė keletą portretų: Kan. F.[elikso] Kapočiaus, Dr. K.[azimiero] Alminausko, Mr. Abott.⁷⁹

Jurkaus sąrašas sudarytas 1947 m., kai derybų baigtis dėl Burglengenfeldo dar nebuvo aiški, o galimi darbai Metene tebuvo tėvo Sturmo pla-

⁷⁹ Paulius Jurkus, *op. cit.*, p. 377.

nuose. Vis dėlto Jurkus optimistiškai avansu vardija abu sumanymus kaip įgyvendintus. Iš sumintų kūrinių Varnelis išsaugojo ir į Vilnių parsivežė *Rūdavos kautynių* piešinius bei spalvotą eskizą, taip pat Burglengenfeldo bažnyčios plafono piešinius ir spalvoto projekto fotografiją. Kiti minimi kūriniai – pano *Lietuva* ir temperos *Rytas* (nacių okupacijos metais Lietuvoje pradėto ciklo pirmosios dalies, kuri liko Kaune, pakartojimas) bei *Diena* užfiksuoti fotografijose. Deja, portretų ir Prisikėlimo bažnyčios dekoru projektų egzistavimo faktą kol kas liudija tik fragmentiški paminėjimai rašytiniuose šaltiniuose.

Pabaigai. Kontekstas, kuriame Varnelis pradėjo reikštis kaip bažnytinės dailės specialistas – dailininkas ir muziejinininkas, – buvo gana tirštas ir įdomus. Kaune tuo metu jau buvo baigta atnaujinti benediktinių Šv. Mikalojaus bažnyčia, pritaikant ją Amžinajai Švč. Sakramento adoracijai, iškilo modernistinė Švč. Jėzaus Širdies bažnyčia Šančiuose, pradėta rūpintis artėjančia Prisikėlimo bažnyčios statybos pabaiga ir jos dekoru darbais.

Jeigu tarp vyresnės kartos dailininkų bažnytinės dailės specialistų visiškai nebuvo, ir Vytauto bažnyčios puošybai Vaižgantui teko pasitelkti net Paulių Galaunę, o Petrą Kalpoką priversti imtis peizažistui sunkiai pasiduodančio figūrinės kompozicijos žanro, tai ketvirto dešimtmečio pabaigoje Katalikų Bažnyčios užsakymus sugebančius atlikti specialistus jau rengė Meno mokykla. Vienas pirmųjų pokyčio ženklų – po studijų Paryžiuje grįžusių valstybės stipendininkų darbai provincijos bažnyčiose, pavyzdžiui, Broniaus Pundziaus skulptūrinis altorius Betygalos bažnyčioje (1929). Na, o 1932 m. Kaunas džiugiai sveikino kuklų, bet ryškų kūrinių Studentų bažnyčios fasadui – Juozo Mikėno mozaiką Kristaus galva, sudėliotą talkinant Bronislovui Motuzai. Įspūdį darė anksčiau Lietuvoje nematytos monumentalios, archaikos bruožų turinčios, bet kartu modernios formos, o dar labiau vietinės medžiagos – Lietuvos laukų granito riedulių skaldos – panaudojimas. Benediktinių bažnyčios altoriui sukurti jau buvo paskelbtas konkursas, jame varžėsi bent keletas jaunų talentų. Bažnytinės dailės kūrėjų gebėjimus dailininkai demonstravo kasmetinėse Lietuvos dailininkų sąjungos parodose, kuriose netrūko modernių formų religinio meno pavyzdžių. Be abejo, ieškant orientyrų, dairytasi į kitas šalis, pirmiausia Vokietiją ir Prancūziją. Vokietijoje tebeieškota devocionalijų masiniam vartotojui, kliautasi jos amatininkų gebėjimais. Tai pastūmėjo kreiptis ir į tarptautini mastu pripažintus bažnytinio meno dirbėjus. Pakaktų paminėti, kad 1938 m. Liudo Truikio vitražus Benediktinių bažnyčiai gamino būstines

Vokietijoje ir JAV turėjusi Miuncheno Franzo Mayerio dirbtuvė; tai pačiai dirbtuvei planuota užsakyti ir vitražus Prisikėlimo bažnyčiai. Tačiau stilistinių orientyrų, kuriais rėmėsi bažnytinio meno atnaujinimo entuziastai ir šio judėjimo veikėjai, vis dėlto dairytasi Prancūzijoje. Iš šios šalies į Lietuvą atkeliavo ir neokatalikybės idėjos, ir modernaus bažnytinio meno praktikos pavyzdžiai. Šiek tiek žinome apie *Conservatoire national des arts et métiers*, *École nationale supérieure des arts décoratifs* pedagogų įtaką, tačiau nėra išsamiau aptarti ir įvertinti asmeniniai kontaktai tarp jaunosios kartos Lietuvos menininkų ir prancūzų modernaus bažnytinio meno kūrėjų, padarę poveikį kai kuriems iš jų. Minėtinas, pavyzdžiui, iki šiol tik probėkšmais Gražinos Martinaitienės tekstuose fiksuotas Juozo Mikėno bendradarbiavimo su bažnytinio meno atnaujinimo aktyvistu tapytoju Marcel-Lenoiru atvejis⁸⁰. Jam Mikėnas parsisamdė į pagalbinius 1929 m. vasarą, studijuodamas *Conservatoire national des arts et métiers*. Marcel-Lenoiras kaip tik tuo metu savo studijoje Notre-Dame des Champs gatvėje Monparnase kūrė 600 kvadratinų metrų freskos *Kristaus triumfas (La gloire de Dieu)* projektus. Ketino freską įrengti aikštėje prie Trocadéro muziejaus. Tai turėjo būti porinė kompozicija gerokai anksčiau Tulūzos Katalikų institute nutapytai freskai Švč. *Mergelės Marijos karūnavimas (Le triomphe de la Vierge couronnée par Dieu le Père, présentant au monde son fils crucifié, 1923)*. Jei ne ankstyva mirtis, galbūt jam ir būtų pavykę įgyvendinti šį grandiozinį sumanymą. Kad ir kaip būtų buvę, patirtis talkinant Marcel-Lenoirui stipriai paveikė Mikėno pažiūras ir individualų stilių: suteikė inspiraciją krikščioniškosios ikonografijos motyvams, paveikė pamėgtą žmogaus figūros tipažą, įtvirtino merginos su ožka, poilsio po žemės ūkio darbų temas, paskatino piešti anglimi ir sangvinu. Aktyviau įsitraukti į bažnytinio meno atnaujinimo judėjimą Lietuvoje Mikėnui sutrukdė laiko ir energijos pareikalavęs pedagoginis darbas, ir, be abejo, vienas po kito pasipylę reikšmingi valstybiniai užsakymai skulptūros kūriniams. Atitinkamai Lietuvos bažnytinėje dailėje neoklasicizmą užgožė jaunesnės kartos įsisavintos *art deco* stilizacijos. Šis stilius būdingas ir Liudo Truikio vitražams Kauno benediktinių Šv. Mikalojaus bažnyčiai, ir tos pačios šventovės altoriaus mensoje įkomponuotam Domicelės Tarabildienės reljefui *Kristaus galva*, vaizduojančiam veraikoną, ir, be abejo, ryškiausio šio stiliaus reprezentanto Stasio Ušinsko kūriniams. Tikėtina, kad *art deco* stilistika būtų dominavusi ir didžiausios Lietuvos katalikų

⁸⁰ Plg. Gražina Marija Martinaitienė, „Religinė tematika Juozo Mikėno kūryboje“, in: *Menotyra*, Vilnius, 1998, Nr. 2, p. 65.

šventovės – Priskėlimo bažnyčios Kaune puošyboje, žinant, kad užsaky-
mus ją dekoruoti turėjo tokie autoriai kaip Truikys, Ušinskas ir Varnelis. Po-
kubistinės tendencijos išivyravimo hipotezę padeda pagrįsti ir bažnytinės
dailės plėtotė iš Lietuvos karo pabaigoje išvykusių dailininkų kūryboje. Be
abejo, jie orientavosi į juos priėmusių šalių vyraujančias meno tendencijas,
tačiau ketvirto dešimtmečio pabaigos lietuviška aplinka juos pakankamai
gerai paruošė akistatai tiek su Vokietijos, tiek su Prancūzijos, tiek su JAV
pokario daile. Kazio Varnelio ankstyvosios kūrybos analizė atskleidžia šį
procesą ir jo rezultatus.

MODERNISM IN LITHUANIAN CHURCH ART: THE CASE OF KAZYS VARNELIS (1917–2010)

Summary

The article addresses and explores the relationship between the movement of church art renewal that started in interwar Lithuania and its impact on the work of Lithuanian artists in Western Europe and the USA in the second half of the twentieth century. The rise and significance of *art deco* and post-Cubist art in general is revealed through a detailed overview of Kazis Varnelis's early work and its contexts. Commissions for monumental paintings for Catholic churches in Bavaria are interpreted as a confirmation of the timeliness of Varnelis's work in particular and the Lithuanian art school of the 1940s in general. This is one of the circumstances that justify the success of Kazys Varnelis, Aleksandra Kašubienė, Vytautas Kazimieras Jonynas, and other Lithuanian artists in the milieu of American church art, and in the general art environment in the case of Kazys Varnelis and Aleksandra Kašubienė. The sources, artwork, and insights presented in the article allow for a broader understanding of the significance of the modernisation of Lithuanian church art and link the processes of cultural development in Lithuania with the international context. The study provides arguments for the analysis of a distinctive cultural, religious, and political phenomenon – the Lithuanian chapels at the National Shrine in Washington DC and St Peter's Basilica in the Vatican.

